

مطالعات معماری ایران ۲۸

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال چهاردهم، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

◆ محراب‌های گچی قاجاری منطقه کاشان (۱۱۹۴-۱۲۷۶ق)

● شیما نگهبان / محمدرضا غیاتیان / محمد مشهدی نوش آبادی

◆ گونه‌شناسی معماری قلعه‌های تاریخی مسکون ایران

● مهتاب غوریانی / ندا سادات صحراگرد منفرد / سید عباس یزدانفر

◆ سیر پیدایش بادگیرهای بلند برجی در خط آسمان شهر قم بر مبنای اسناد مصورتاریخی

● محمد رضائی ندوشن

◆ میراث زنده مسکونی: چارچوبی مفهومی برای فهم و حفاظت از تداوم سکونت در خانه‌های تاریخی

● ثنا یزدانی / زهرا اهری

◆ بررسی اثر رویدادسازی در محوطه فرهنگی سعدآباد

● فائزه تفرشی / منوچهر معظمی / نیکلاس وایز

◆ نقش مدت‌زمان حضور، غلظت دی‌اکسید کربن و رطوبت نسبی هوا بر احساس آسایش حرارتی نمازگزاران در مساجد معاصر ایلام

● کارن فتاحی

◆ آسیب‌پذیری محوطه تخت جمشید در برابر تغییر آب‌وهوایی و نقش مشارکت محلی در کاهش آن

● حمید فدایی / مسعود نخعی

◆ شهر دانشگاهی جندی‌شاپور اهواز؛ تجربه‌ای از بازتولید معماری ایرانی (از اواخر دهه ۱۳۴۰ تا انقلاب اسلامی)

● سید علیرضا سیدی / مرتضی همتی

◆ ارزیابی برنامه‌درسی رشته معماری از منظر کاربست دانش سازه بر مبنای نظریه یادگیری معنادار بلوم

● فوزیه زینلی نصرآبادی / نویمان فرح‌زاد / محمدرضا حافظی

◆ مولد اولیه طراحی در معماری خانه متناسب با رفتار اسلامی بر مبنای منابع نقلی اسلام

● مصطفی صیرفیان‌پور / مسعود ناری قمی

◆ تحلیلی بر احیای قنات‌های تهران: خوانشی انتقادی از منظر بوم‌شناسی سیاسی شهری

● بهاره فراهانی / کیانوش ذاکر حقیقی / مهرنوش حسن‌زاده

◆ تفاوت‌های بافت سنتی و مدرن زواره بر اساس نظریه «شهر درخت نیست»: بررسی ساختار شهر آرگانیک در برابر ساختار درخت‌وار

● علی عبدی / غلامحسین معماریان / منا آذرنوش

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال چهاردهم، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۴
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی پور
سر دبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا):
دکتر عباس اکبری. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حمیدرضا جیحانی. دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر پیروز حناچی. استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری. استاد دانشگاه تهران
دکتر مارکوس ریتزر. استاد دانشگاه وین
دکتر محمدصادق طاهر طلوع دل. دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
دکتر بابک عالمی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر علی عبد الرئوف. استاد دانشگاه حمد بن خلیفه قطر
دکتر علی عمرانی پور. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر فاطمه کاتب. استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کلانتری. استاد جهاد دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی. استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی، پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی و انجمن علمی انرژی ایران است. نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می شود.

تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.

(نسخه الکترونیکی مقاله‌های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

ویراستار ادبی فارسی: معصومه عدالت پور
همکار اجرایی: فائزه تفرشی

عکس روی جلد: علی عمرانی پور
(ایوان شمالی مدرسه پریزاد)

دورنگار: ۰۳۱-۵۵۹۱۳۱۲۲

نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب راوندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۸۷۳۱۷-۵۳۱۵۳
رایانامه: j.ir.arch.s@gmail.com پایگاه اینترنتی: jias.kashanu.ac.ir

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۵۰۲۰

فهرست

- ۵ محراب‌های گچی قاجاری منطقه کاشان (۱۲۷۶-۱۱۹۴ق)
شیما نگهبان / محمدرضا غیاثیان / محمد مشهدی نوش آبادی
- ۲۹ گونه‌شناسی معماری قلعه‌های تاریخی مسکون ایران
مهتاب غوریانی / ندا سادات صحراگرد منفرد / سید عباس یزدانفر
- ۶۵ سیر پیدایش بادگیرهای بلند برجی در خط آسمان شهر قم بر مبنای اسناد مصور تاریخی
محمد رضائی ندوشن
- ۸۳ میراث زنده مسکونی: چارچوبی مفهومی برای فهم و حفاظت از تداوم سکونت در خانه‌های تاریخی
ثنا یزدانی / زهرا اهری
- ۱۱۳ بررسی اثر رویدادسازی در محوطه فرهنگی سعدآباد
فائزه تفرشی / منوچهر معظمی / نیکلاس وایز
- ۱۲۹ نقش مدت‌زمان حضور، غلظت دی‌اکسید کربن و رطوبت نسبی هوا بر احساس آسایش حرارتی
نمازگزاران در مساجد معاصر ایلام
کارن فتاحی
- ۱۵۳ آسیب‌پذیری محوطه تخت‌جمشید در برابر تغییر آب‌وهوایی و نقش مشارکت محلی در کاهش آن
حمید فدایی / مسعود نخعی
- ۱۷۱ شهر دانشگاهی جندی‌شاپور اهواز؛ تجربه‌ای از بازتولید معماری ایرانی (از اواخر دهه ۱۳۴۰ تا انقلاب اسلامی)
سید علیرضا سیدی / مرتضی همتی
- ۱۹۷ ارزیابی برنامه‌درسی رشته معماری از منظر کاربست دانش سازه بر مبنای نظریه یادگیری معنادار بلوم
فوزیه زینلی نصرآبادی / نریمان فرحزاد / محمدرضا حافظی
- ۲۱۷ مولد اولیه طراحی در معماری خانه متناسب با رفتار اسلامی بر مبنای منابع نقلی اسلام
مصطفی صیرفی‌ان‌پور / مسعود ناری قمی
- ۲۳۹ تحلیلی بر احیای قنات‌های تهران: خوانشی انتقادی از منظر بوم‌شناسی سیاسی شهری
بهاره فراهانی / کیانوش ذاکر حقیقی / مهرنوش حسن‌زاده
- ۲۶۱ تفاوت‌های بافت سنتی و مدرن زواره براساس نظریه «شهر درخت نیست»: بررسی ساختار شهر
ارگانیک در برابر ساختار درخت‌وار
علی عبدی / غلامحسین معماریان / منا آذرنوش
- ۲۷۳ بخش انگلیسی

محراب‌های گچی قاجاری منطقه کاشان (۱۱۹۴-۱۲۷۶ق)*

شیمای نگهبان**

محمدرضا غیاثیان***

محمد مشهدی نوش‌آبادی****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۸

چکیده

گرچه کاشان در سده‌های میانی از مراکز برجسته تولید محراب‌های سفالین به شمار می‌رفت، هم‌زمان نمونه‌هایی از محراب‌های گچی نیز در این شهر ساخته می‌شد که معدود نمونه‌هایی از دوران سلجوقی و ایلخانی در این منطقه برجای مانده‌اند. پس از یک وقفه طولانی، با محراب‌های گچی متعددی از دوره قاجار در این شهر مواجهیم که هم از جهت فراوانی و هم از جهت تزیینات و کتیبه‌ها حائز اهمیت‌اند. در این میان، سیزده محراب تاریخ‌دار قابل شناسایی است که در خلال سال‌های ۱۱۹۴ تا ۱۲۶۷ق ساخته شده‌اند. ده نمونه در شهر کاشان هستند و سه نمونه در مناطق اطراف؛ اما نکته مهم این است که تمام مساجد بررسی شده در کاشان زاویه قبله مایل دارند. این مقاله با مطالعه میدانی، به مسائلی چون تحلیل محتوای کتیبه‌ها و ساختار شکلی محراب‌ها می‌پردازد. محتوای کتیبه‌ها شامل اسماء‌الحسنی، آیات قرآنی، احادیث، شعر، صلوات کبیره و شهادت‌نامه است. از ویژگی‌های شکلی آن‌ها می‌توان به کاربرد مقرنس شیرازی، گچ‌بری لایه‌ای ساده (فقط در چهار نمونه)، آزاره‌های کاشی هفت‌رنگ و نقاشی روی بستر گچی با رنگ‌های معدنی اشاره کرد. معماران کاشان برای حل مشکل زاویه قبله، دیواره‌های محراب را به صورت پنج‌وجهی طراحی کردند و بر دیواره دوم از سمت راست یا چپ، عبارت شهادت‌نامه نوشته می‌شد که نشانگر جهت قبله بود.

کلیدواژه‌ها:

محراب، منطقه کاشان، گچ‌بری، هنر قاجار، باورهای شیعی.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان *تطور فرم و محتوای محراب‌های ساخت کاشان (سده پنجم تا سیزدهم هجری قمری)* به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه کاشان است.

** دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

*** دانشیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول، mrgh73@yahoo.com

**** دانشیار، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان

پرسش‌های پژوهش

۱. ساختار فرمی و تزینات به کاررفته در محراب‌های گچی قاجاری کاشان چگونه است؟
۲. کتیبه‌های این محراب‌ها متضمن چه محتوا و مفاهیمی است؟

مقدمه

محراب‌ها نه تنها نشانگر جهت قبله، بلکه تجلیگاه هنر و باورهای دینی و نیز بازتاب‌دهنده تحولات فرهنگی و اجتماعی زمانه خود هستند. در کاشان و نواحی پیرامونی آن، محراب‌های گچی دوران سلجوقی و ایلخانی، نظیر نمونه‌های موجود در مسجد علی نوش‌آباد، میان‌ده قمصر، کوچه‌میر نطنز و بقعه بابا افضل مرق، از غنای هنری چشمگیری برخوردارند. با این حال، شواهد موجود نشان می‌دهد که در دوره‌های تیموری و صفوی، ساخت محراب‌های گچی با افول نسبی مواجه شده است و در دوره قاجار، شاهد احیای محراب‌های گچی در منطقه کاشان هستیم. البته برخی از آن‌ها کاملاً گچی نیستند و ازاره‌هایی از جنس کاشی هفت‌رنگ دارند.

دو دلیل عمده برای رونق محراب‌سازی در این دوره می‌توان برشمرد: نخست، عوامل اجتماعی و اقتصادی که گسترش شهرنشینی و رونق بازارهای صنفی در دوره قاجار منجر به احداث مساجد متعددی در کاشان شد؛ دوم، زلزله ویرانگر دوره زندیه در سال ۱۱۹۲ق در کاشان، بسیاری از ساختمان‌ها را از بین برد. پس از زلزله، بازسازی‌های گسترده شهر از بازار و مساجد مجاور آن شروع شد که از آن میان، می‌توان به تعمیر مسجد جامع اشاره کرد. کتیبه محراب گچی سترگ این مسجد نشان می‌دهد که در سال ۱۱۹۴ق به حمایت عبدالرزاق خان، حاکم کاشان بازسازی شده است. گروهی از این مساجد (مانند مساجد رباط، بالا بازار و کفش‌دوزها) را اصناف مختلف در مجاورت بازار ساخته‌اند و معمولاً محراب‌های گچی ساده و بدون کتیبه دارند؛ اما گروهی دیگر (مانند مساجد جامع، آقابرگ و سلطانی) به سفارش حامیان متمول‌تر و حاکمان برپا شده و از غنای هنری قابل توجهی برخوردارند.

مساجد قاجاری بسیاری در منطقه کاشان وجود دارد که محراب‌های برخی از آن‌ها جدید است یا اینکه فقط با مقرنس‌های بسیار ساده تزئین شده و هیچ کتیبه‌ای ندارند. این مقاله با مطالعه میدانی به بررسی محراب‌های گچی تاریخ‌دار و شاخص آن دوران در کاشان و مناطق پیرامونش می‌پردازد. این محراب‌ها شامل سیزده نمونه در ده مسجد و یک امامزاده است که براساس کتیبه‌ها، تاریخ ساخت آن‌ها معلوم است. ده نمونه در شهر کاشان است و سه نمونه دیگر در آران، بیدگل و قهرود. این بناها به ترتیب تاریخی عبارت‌اند از: مسجد جامع کاشان (۱۱۹۴ و ۱۲۰۷ق)، مسجد حوضخانه (۱۲۰۴ق)، مسجد تبریزی‌ها (۱۲۱۲ق)، مسجد نقشینه بیدگل (۱۲۱۵ق)، مسجد مدرسه سلطانی (۱۲۲۹ق)، امامزاده سلطان عطابخش (۱۲۴۲ق)، مسجد سید (۱۲۴۶ق)، مسجد مدرسه آقابرگ (۱۲۵۸ و ۱۲۶۴ق)، مسجد کله قهرود (۱۲۶۳ق)، مسجد قاضی آران (۱۲۶۶ق) و مسجد بابولی (۱۲۷۶ق).

یکی از ابهامات این است که مسجد جامع کاشان، محرابی از سده هشتم هجری با جهت قبله مستقیم دارد، اما دو محراب قاجاری با زاویه قبله مایل ساخته شده و بر یکی از آن‌ها، آیه تغییر قبله نیز درج کرده‌اند. از سوی دیگر، بقیه مساجد قاجاری کاشان که در فهرست فوق آمده‌اند نیز زاویه قبله مایل دارند. اگرچه اشتراکاتی در محتوای برخی محراب‌ها وجود دارد، کتیبه‌های هیچ‌کدام از آن‌ها یکسان نیست. در این مقاله، علاوه بر مطالعه زاویه قبله در این مساجد، به تحلیل محتوای کتیبه‌ها و ویژگی‌های شکلی محراب‌ها می‌پردازد.

۱. پیشینه پژوهش

محققان پیشین به مطالعه برخی از محراب‌های گچی دوران سلجوقی و ایلخانی در منطقه کاشان پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به محراب‌های مسجد علی نوش‌آباد (Hillenbrand 1976؛ سجادی ۱۳۷۵، ۱۲۲-۱۳۴)، مسجد میان‌ده قمصر (همان، ۱۲۶-۱۲۷)، مسجد جامع کاشان (یونسی، عسگرپور، و بحرالعلومی ۱۳۹۶؛ عسگری ۱۳۹۶)، مسجد

کوچه‌میر نطنز (O'Kane 1992؛ سجادی ۱۳۷۵، ۱۲۷-۱۲۸؛ صالحی کاخکی و راشدنیا ۱۳۹۵) و بقعه باباافضل مرق (تقوی‌نژاد و صالحی کاخکی ۱۴۰۰) اشاره کرد. دربارهٔ محراب‌های گچی دورهٔ قاجار، صرفاً پژوهش‌های میدانی حسن نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز قابل ذکر است که معمولاً به توصیف اجمالی بناها پرداخته و تصاویر بی‌کیفیتی از پنج محراب قاجاری در مساجد جامع، آقابزرگ، سید و امامزاده عطابخش منتشر کرده است (نراقی ۱۳۴۸، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۵۸، ۱۶۱ و ۲۵۸). به‌هرحال، با وجود معرفی پراکندهٔ برخی از محراب‌های گچی قاجاری کاشان در منابع پیشین، تاکنون پژوهشی جامع در زمینهٔ تحلیل ساختار، تزیینات و محتوای کتیبه‌های آن‌ها انجام نشده است.

۲. معرفی محراب‌ها

۲.۱. محراب‌های مسجد جامع کاشان (۱۱۹۴ و ۱۲۰۷ق)

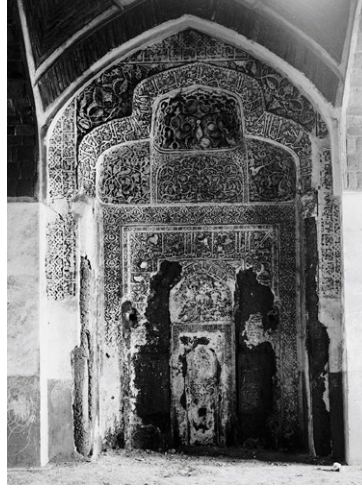
مسجد جامع کاشان شامل مناره‌ای به تاریخ ۴۶۶ق، گنبدخانه، ایوان اصلی و شبستان است.^۲ دو محراب گچ‌بری در شبستان ایجاد شده است: نخست، محرابی بزرگ با سه طاق‌نما که احتمالاً در نیمهٔ سدهٔ هشتم هجری بر روی محرابی کهن‌تر ساخته شده و امروزه بخش‌های عمدهٔ آن تخریب شده است (تصویر ۱)؛^۳ محراب دوم نیز در سال ۱۱۹۴ق یعنی دو سال پس از زلزلهٔ مهیب دورهٔ زندیه به عرض ۲۶۷، ارتفاع ۵۰۰ و عمق ۵۴ سانتی‌متر ساخته شده است (تصویر ۲). نکتهٔ جالب توجه اینکه محراب اخیر در کنج شبستان جای گرفته که به مسئلهٔ تغییر زاویهٔ قبله مربوط است.

محراب دورهٔ زندیه، قوس تیزه‌دار با مقرنس‌کاری نقاشی شده دارد. در میان مقرنس‌ها، کتیبه‌های اسماء‌الحسنی از جمله «یا مُجِيبَ الدَّعَوَاتِ»، «یا کَافِيَ المَهْمَاتِ»، «یا قَاضِيَ الحاجاتِ»، «یا حَنَّانِ»، «یا مَنَّانِ»، «یا قَيُّومِ»، «یا اَحَدِ» و «یا حَى» نقش بسته‌اند. در پیشانی پایین‌ترین ردیف مقرنس‌ها، در سه قاب به ترتیب از راست به چپ چنین کتیبه‌هایی آمده است: «عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ المَوْتِ»، «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَ بِهٖ نَسْتَعِیْنُ» و «عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ المَوْتِ». در بالای کتیبهٔ بسمله، در یک قاب ترنجی کوچک، تاریخ ۱۱۹۴ آمده است. در بخش بالایی محراب، در یک نوار افقی لاجوردی، آیات ۱۸ تا ۲۱ سورهٔ توبه به چشم می‌خورد. در نوار حاشیة لاجوردین دورتادور محراب، سورهٔ انسان از آغاز تا نیمهٔ آیهٔ ۲۷ نوشته شده و ادامهٔ سوره در یک قاب بزرگ مربع‌شکل در پیشانی مرکز محراب آمده است و با عبارت «کتبه محمدحسین بن محمدکاظم اصفهانی فی ۱۱۹۴» به پایان می‌رسد. در قاب‌های راست و چپ نیز عبارت «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَ بِهٖ نَسْتَعِیْنُ، ۱۱۹۴» و «یا اَقْدَمَ مِنْ کُلِّ قَدِیْمٍ» تکرار شده است. تمام کتیبه‌ها به خط ثلث است (تصاویر ۳ و ۴).

ازاره‌های محراب نیز شامل کاشی‌های سادهٔ شش‌ضلعی لانه‌زنبوری به رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای و سیاه است که به نظر می‌رسد در دورهٔ متأخر بدان افزوده شده باشد. پلان دیواره‌های فضای داخلی محراب شامل یک پنج‌ضلعی است که دیوارهٔ گوشهٔ سمت چپ به سمت قبله است. در عکس بی‌کیفیتی که حسن نراقی (۱۳۴۸، ۱۱۷) از این محراب منتشر کرده، یک قاب از جنس سنگ یا کاشی حاوی آیهٔ تغییر قبله (بقره: ۱۴۴) به‌جای ازارهٔ همین دیواره نصب بوده و در بالای آن نوشته‌اند: «قبله». این قاب کاشی‌کاری در دهه‌های گذشته از محراب برداشته شده و اکنون این دیواره از بالا تا پایین با گچ سفید پوشیده شده و فاقد ازاره است.

در گنبدخانهٔ مسجد نیز محراب بزرگ مقرنس‌کاری شده به عرض ۴۷۱، ارتفاع ۹۰۰ و عمق ۲۲۰ سانتی‌متر و تاریخ ۱۲۰۷ق با قوس تیزه‌دار قرار دارد. پلان دیواره‌های این محراب نیز به‌شکل پنج‌ضلعی است که در دیوارهٔ دوم از سمت چپ، محراب کوچک‌تری به عرض ۱۳۰ و ارتفاع ۲۵۱ سانتی‌متر در زاویه‌ای مایل نسبت به محراب قدیمی جای گرفته است (تصویر ۵). در نوار کتیبهٔ افقی محراب کوچک‌تر، آیهٔ تغییر قبله (بقره: ۱۴۴) و رقم «کتبه محمد بن عبدالکریم سنه سبع و مائتان بعد الف» دیده می‌شود.

در بخش بالایی محراب، در پایین‌ترین مقرنس‌ها، مجموعه‌ای از ده کتیبهٔ شش‌ضلعی با مضامین قرآنی در دو ردیف به چشم می‌خورد (تصویر ۶): سه کتیبه در ردیف بالایی و هفت کتیبه در ردیف پایینی. سه کتیبهٔ بالایی از راست به چپ شامل «اسرا: ۷۸»، «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ فَاللّٰهُ خَبِیْرٌ حَافِظًا وَ هُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِیْنَ (یوسف: ۶۴)، سورهٔ اخلاص و سنه

تصویر ۱: محراب مسجد جامع کاشان، عکس: هنری ویوله، ۱۹۱۳ م (URL) تصویر ۲: محراب مسجد جامع کاشان (نراقی ۱۳۴۸، ۱۱۷)

تصویر ۴: بخشی از محراب پیشین

تصویر ۳: محراب مسجد جامع کاشان، ۱۱۹۴ ق

۱۲۰۷» و «فاطر: ۴۱» می‌شود. هفت کتیبه پایینی نیز به ترتیب شامل «اعراف: ۵۴ و... عبدالکریم»، «حشر: ۲۰-۲۳»، «توبه: ۱۲۸-۱۲۹»، «آیت‌الکرسی (بقره: ۲۵۵)، کتبه عبدالکریم»، «آل عمران: ۲۶»، «حشر: ۲۳-۲۴، صدق الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم» و «نور: ۳۵» است. در صفحات مفرنس‌ها نیز اسماء‌الحسنی مانند «یا بُرّهان»، «یا دیان»، «یا حنّان»، «یا مجیب دعوة المضطّرين»، «یا قاضی» و «یا اکرم من کل کریم» نقش بسته‌اند. در بخش میانی محراب، دو کتیبه قرمز رنگ افقی وجود دارد. کتیبه بالایی در بردارنده آیات یک تا ۱۶ سوره فجر است و ادامه آن تا انتهای سوره و عبارت «صدق الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم... و لعنة [الله] علی اعدائهم [جمعین]» در کتیبه پایینی دیده می‌شود. در ادامه کتیبه پایینی، «فجر: ۲۷-۳۰»، «صافات: ۱۸۰-۱۸۲» و در انتها چنین آمده است: «فی سنه سبع و مائتان بعد ألف الهجر[یة] النبویه ۱۲۰۷. بعد از خرابی زلزله باعث و بانی تعمیر عبدالرزاق خان. کتبه عبدالکریم (تصویر ۷)». در لچکی‌های بالای محراب عبارت «علی ولی الله» به صورت یک طرح دایره‌ای - شاید در دوره متاخر - نوشته شده است.

تصویر ۶: کتیبه‌های محراب زیر گنبد مسجد جامع کاشان، ۱۲۰۷ق

تصویر ۵: محراب زیر گنبد مسجد جامع کاشان، ۱۲۰۷ق

تصویر ۷: کتیبه محراب زیر گنبد مسجد جامع کاشان

۲.۲. محراب مسجد حوضخانه (۱۲۰۴ق)

یکی از بناهای مجموعه حوضخانه کاشان، مسجدی است که در خیابان آیت‌الله کاشانی واقع شده و یک شبستان کوچک با پنج ستون دارد. محراب این مسجد به عرض ۱۳۳، ارتفاع ۳۰۵ و عمق ۸۰ سانتی‌متر، مقرنس گچی و ازاره‌های مرتفع از جنس کاشی هفت‌رنگ با نقوش گیاهی بر پس‌زمینه زرد دارد. در نوار کتیبه افقی ازاره‌ها، سوره قدر و تاریخ ۱۲۰۴ق نقش بسته است (تصویر ۸). دیواره‌های داخلی محراب به صورت پنج‌ضلعی طراحی شده و در دومین دیواره از سمت چپ، عبارت شهادت ثالثه («لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله») در درون یک قاب محرابی نوشته شده که جهت قبله را مشخص می‌کند. در گذشته، کل شبستان ازاره‌هایی به سبک کاشی‌های محراب، اما با ارتفاع کمتر داشته است که امروزه با کاشی‌های جدید جایگزین شده‌اند، به جز کتیبه‌ای بر ستون روبه‌روی محراب که در آن، نام کاتب دیده می‌شود: «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَ بِحَمْدِهِ، کتبه سید صادق بن سید محمد» (تصویر ۹). همین سید صادق ۳۸ سال بعد، کتیبه‌های محراب امامزاده سلطان عطابخش را در سال ۱۲۴۲ نوشته است.

۳.۲. محراب مسجد تبریزی‌ها (۱۲۱۲ق)

مسجد تبریزی‌ها که در بازارچه ملک کاشان واقع شده، به سفارش حاج محمدحسین تبریزی ساخته شده است. کاشی‌های خشتی زیرلعابی در دو سوی جلوخان، رقم «طلب آموزش می‌کند استاد اسمعیل کاشی‌پز کرمانی ۱۲۱۲» دارد. حیاط مسجد به شکل یک گودال باغچه مربع‌مستطیل حدود دو متر پایین‌تر از شبستان قرار دارد. شبستان با هجده چشمه دارای یک محراب به عرض ۳۳۴، ارتفاع ۴۲۷ و عمق ۱۷۰ سانتی‌متر است (تصویر ۱۰). مشابه محراب‌های مسجد جامع و حوضخانه، پلان دیواره‌های این محراب نیز پنج‌ضلعی است و در کنج شبستان جای گرفته تا انحراف زاویه قبله را جبران کند. این محراب به‌طور کامل پوشیده از رنگ است و متأسفانه در دهه‌های اخیر بر تمام سطوح

تصویر ۹: کتیبهٔ آزارهٔ مسجد حوضخانه، ۱۲۰۴ق

تصویر ۸: محراب مسجد حوضخانه، ۱۲۰۴ق

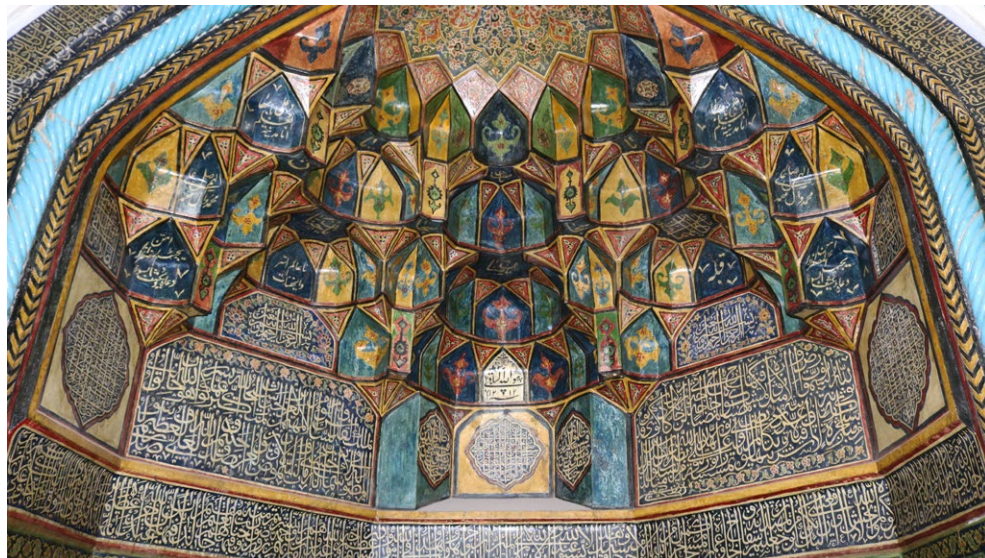
گچی آن، رنگ‌روغن صنعتی شفاف زده‌اند. مرمت‌ها و دست‌کاری در تزیینات را احمد عرش‌نگار انجام داده که نام او در محراب مسجد سید نیز به چشم می‌خورد.

برخلاف بقیهٔ نمونه‌هایی که در این مقاله معرفی می‌شوند، این محراب با کاشی‌های زغره فیروزه‌ای و پایه‌ستون‌های گلدانی قاب شده است. فضای بیرونی محراب، نوار حاشیه‌ای با مضمون سورهٔ جمعه، سورهٔ طارق و تاریخ «فی ۱۲۱۲» دارد که در ابتدا و انتهای آن یک گلدان زردرنگ ترسیم شده است. در لایه‌لای مقرنس‌ها عباراتی همچون «أَمَّنْ يَجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ (نمل: ۶۲)»، «يَا كَافِيَ الْمُهْمَاتِ»، «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ»، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيُّ بَابِهَا»، «يَا عَالِمِ السَّرِّ وَ الْخَفِيَّاتِ»، «يَا حَنَّانَ»، «يَا مَنَّانَ» و «يَا مُسْتَعَانَ» نوشته شده‌اند. کتیبه‌های مقرنس‌ها به خط نستعلیق و سایر کتیبه‌ها به خط ثلث هستند: همگی به رنگ سفید بر پس‌زمینهٔ لاجوردی.

تصویر ۱۰: محراب مسجد تبریزی‌ها، ۱۲۱۲ق

در وجوه متعدد زیر مقرنس‌ها چندین کتیبه وجود دارد. بالاترین آن‌ها، دو کتیبه از «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ» در گوشه‌های دو طرف است. در زیر آن‌ها، در سمت راست، آیه ۳۵ نور، و در سمت چپ، آیات ۲۳ و ۲۴ سوره حشر و عبارت «صَدَقَ اللَّهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ وَ صَدَقَ رَسُولُهُ» آمده است. در مرکز، در دو قاب ترنجی رودروی یکدیگر، عبارت «فَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ (شعراء: ۲۲۷) حَتَّىٰ قَيُومِ جَبَّارٍ» آمده است (تصویر ۱۱).

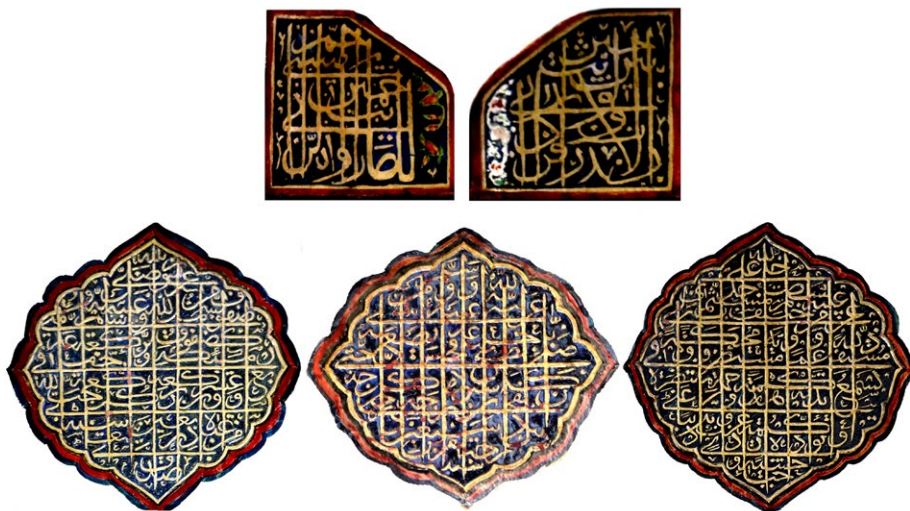

تصویر ۱۱: کتیبه‌های زیر مقرنس در محراب مسجد تبریزی‌ها، ۱۲۱۲ق

در دیواره‌های جانبی و نیز دقیقاً در مرکز، در سه قاب ترنجی، سه حدیث با مضمون اقامه نماز در مسجد دیده می‌شود (تصویر ۱۲). طراحی خطوط این سه قاب در هنر اسلامی بسیار کم‌نظیر و شاید بی‌نظیر است که با شبکه‌ای کاملاً منظم از خطوط افقی و عمودی شکل گرفته است. خطوط عمودی با امتداد الف‌ها و خطوط افقی با امتداد حرف یا ایجاد شده، بنابراین خوانش نوشته‌ها بسیار دشوار شده است.

کتیبه اول سمت راست حدیثی از پیامبر(ص) با مضمون ثواب نماز جماعت است که با اختلاف‌هایی در برخی کلمات چنین است: «عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ: وَ أَمَّا الْجَمَاعَةُ فَإِنَّ صَفُوفَ أُمَّتِي فِي الْأَرْضِ كَصَفُوفِ الْمَلَائِكَةِ فِي السَّمَاءِ وَ الرُّكْعَةُ فِي جَمَاعَةٍ أَرْبَعَةٌ وَ عَشْرُونَ رُكْعَةً كُلُّ رُكْعَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ عَزَّوَجَلَّ مِنْ عِبَادَةِ أَرْبَعِينَ سَنَةً.»^۵ خوانش کتیبه دوم برای نویسندگان میسر نبود و در منابع نیز یافت نشد. برخی از کلمات آن را شاید بتوان چنین خواند: «عَنْ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ: ... مِنْ صَلَاتِي ... فِي بَعْضِ سَنَةٍ حَتَّىٰ ... كَانَتْ ... فِي سَنَةٍ ... مِنْ سَبْعِينَ دَرَجَةً عَنِ عَرْشِي.» کتیبه سوم نیز با تفاوت‌هایی در برخی کلمات چنین است: «عَنْ عَلِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ: أَمَّا مُسْتَفَادَا فِي اللَّهِ، أَوْ عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا، أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً، أَوْ سَمِعَ كَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى الْهُدَى، أَوْ كَلِمَةً تَرُدُّهُ عَنِ رَدَى، أَوْ سَنَةً مَنبَعَةً، أَوْ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً، أَوْ يَتْرُكُ ذَنْبًا حَشِيئَةً أَوْ حَيَاءً.»^۶ دو کتیبه پیچیده در لچکی‌های زیر مقرنس‌های سمت چپ و راست محراب وجود دارد که به ترتیب عبارت‌اند از: «وَ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ (انبیاء: ۸۹)» و «أَنْبِيَّ الْمُنْتَبِهَاتِ! (الزُّمَرُ) وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (انبیاء: ۸۳)».

در کتیبه افقی بالای ازاره‌ها، آیه ۱۸ تا وسط آیه ۲۳ سوره توبه نوشته شده است. ازاره‌ها پوشیده از کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی و رنگ غالب زرد است. در ازاره دومین دیواره از سمت راست که در جهت قبله است، شهادت ثالثه و تاریخ ۱۲۱۲ در درون یک قوس محرابی برگ‌گشیزی آمده است. برای تأکید بیشتر بر اینکه این دیواره در جهت قبله است، در یکی از کاسه‌های مقرنس‌ها نیز کلمه «قبله» نوشته شده است.

تصویر ۱۲: کتیبه‌های محراب مسجد تبریزی‌ها، ۱۲۱۲ق

۴.۲. محراب مسجد نقشینه بیدگل (۱۲۱۵ق)

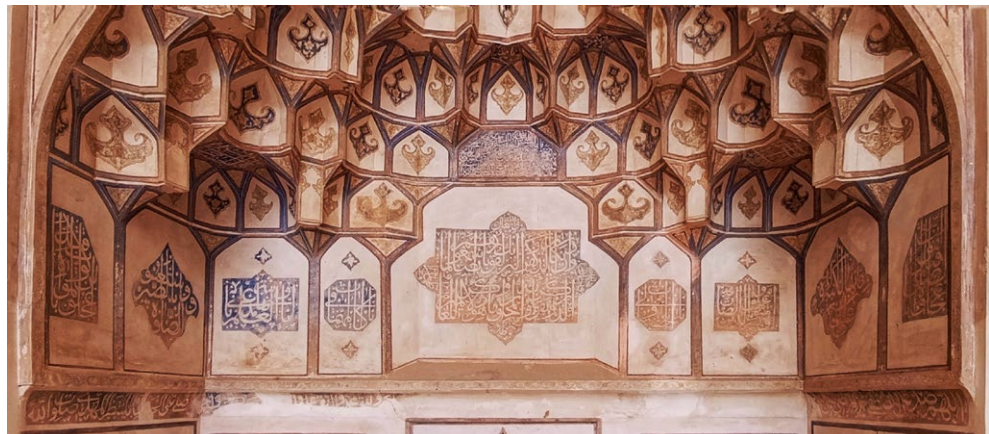
ساختمان مسجد نقشینه شامل زیرزمین (شبستان زمستانی)، همکف (شبستان تابستانی)، ایوان و یک بخش فوقانی بر روی دهلیزهای جانبی ایوان است که در مجموع به چهار سطح می‌رسد. در سه طرف ایوان، کتیبه کاشی به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی شامل آیه اولی الامر (نساء: ۵۹) و حدیثی از پیامبر (ص) به نقل از جابر بن عبدالله انصاری درباره امامت امامان دوازده‌گانه است.^۷ اگرچه کاشی‌های دربردارنده تاریخ و نام کاتب افتاده است، اما کتابت این اثر را می‌توان به محمدطاهر نقاش، شاعر ذوفنون دوره صفوی منسوب کرد (غیاثیان و اسدی چیمه ۱۳۹۹، ۱۴). محراب این مسجد به عرض ۲۶۳، ارتفاع ۲۷۰ و عمق ۱۰۰ سانتی‌متر در ایوان قرار دارد (تصویر ۱۳). این محراب کاملاً گچی و با دیواره‌های سه‌وجهی است. دیواره جانب قبله به صورت سه‌بخشی است که فقط بخش وسط آن مسدود است و دو بخش کناری، بازشوهایی به سوی شبستان تابستانی هستند.

تصویر ۱۳: محراب مسجد نقشینه، ۱۲۱۵ق

مقرنس‌های محراب با نقوش گیاهی به رنگ‌های لاجوردی، قرمز و گل‌ماشی آراسته شده و در لابه‌لای آن‌ها اسماء‌الحسنی نظیر «یا ولیّ الحسَنات» و «یا قاضی الحاجات» دیده می‌شود. این محراب در مجموع یازده کتیبه دارد. یکی کتیبه افقی کمربندی در مرکز با مضمون صلوات کبیره که بخش‌هایی از آن، از بین رفته است. یک کتیبه نیز در مرکز مقرنس‌های محراب وجود دارد: «(۱) قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم: الْمَسْجِدُ سَوْقٌ مِنْ أَسْوَاقِ الْجَنَّةِ قَرَاهَا الْمُعَفَّرَةُ (۲) وَ تُحْفَتُهَا الْجَنَّةُ. و عینا قال سیدالوصیین و امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام الْجَلْسَةُ فِي الْجَامِعِ خَيْرٌ لِي مِنْ الْجَلْسَةِ فِي الْجَنَّةِ (۳) فَإِنَّ الْجَنَّةَ فِيهَا رَضِيَ نَفْسِي وَ الْجَامِعُ فِيهِ رَضِيَ رَبِّي. صدق محمد رسول الله و صدق علی ولی‌الله. ضعیف الفانی محمد البیدگلی الکاشاری سنه ۱۲۱۵».

فضای پایین مقرنس‌ها با خطوط عمودی به نه قاب تقسیم شده و در هر قاب، کتیبه‌هایی در درون اشکال هندسی متفاوت آمده است (تصویر ۱۴). این کتیبه‌ها از راست به چپ چنین است: «عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفُوتِ»، «فَأَنْهَا [و أَنْهَا] لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (بقره: ۴۵)»، «و بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ (بقره: ۲۵)»، «یا ولی‌الحسَنات»، «صدق الله تعالی آیه و ان یکاد (قلم: ۵۱-۵۲) | قاله خیر حافظاً و هو ارحم الراحمین (یوسف: ۶۴)، ۱۲۱۵»، «یا کافی المَهْمَاتِ»، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بِأَهْلِهَا»، «وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ (بقره: ۴۵)» و «وَ عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ». در پایین قاب «و ان یکاد» رقم کاتب هم دیده می‌شود، ولی با توجه به مرمت ناشیانه محراب که در بسیاری از کلمات تصرف کرده‌اند، نمی‌توان نام کاتب را خواند. کلمه «محمد» در ابتدای آن واضح است و در پی آن «طاهر» یا «کاظم» خوانده می‌شود.

تصویر ۱۴: کتیبه‌های محراب مسجد نقشینه، ۱۲۱۵ق

۲. ۵. محراب مسجد مدرسه سلطانی (۱۲۲۹ق)

یکی از مساجد مدارس سلطانی که فتح‌علی‌شاه (حک ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) در چندین شهر ایران احداث کرد، در مجاورت بازار کاشان جای دارد.^۸ این بنا صحنی بزرگ با ۵۲ حجره برای طلبه‌ها در چهار ضلع خود دارد. در گنبدخانه، محرابی به عرض ۳۸۰، ارتفاع ۴۹۰ و عمق ۲۳۸ سانتی‌متر با یک قوس تیزه‌دار، مقرنس کاری ساده و دیواره پنج‌وجهی ساخته شده است (تصویر ۱۵). ازاره‌های محراب پوشیده از کاشی‌های هفت‌رنگ متشکل از نه قاب مستطیلی با نقوش گیاهی است که رنگ غالب آن‌ها به صورت یک‌درمیان زرد است و قاب‌های دیگر به رنگ غالب سبز و سفید. از آنجاکه زاویه قبله این محراب نیز مایل است، قاب زردرنگ دیواره دوم از سمت چپ طرح متفاوتی دارد که نشانگر جهت قبله باشد. در درون آن نیز کتیبه‌ای از شهادت ثلثه و رقم کاتب («حزره ابراهیم بن محمد رضا») وجود دارد. کتیبه‌ای از کاشی‌های هفت‌رنگ به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی از بالای ازاره سمت راست شروع شده و با چرخش در دور قوس محراب در همان نقطه به پایان می‌رسد. این کتیبه حاوی یک شعر عربی در مدح چهارده معصوم سروده میرزا قوام‌الدین محمد قزوینی (با

تخلص «قوام»، یکی از عالمان و شاعران اواخر صفوی است، که با اندکی تغییر چنین خوانده می‌شود:

صلِّ يا رب على شمس الضحى	أحمد المختار نور الثقلين
و على نجم العلاء بدر الدجى	من عليه الشمس ردت مرتين
و بسيفين و رمحين غزا	و له الفتح بيد و حين
و على الزهراء مشكاة الضياء	كوكب العصمة أم الحسين
و شهيدین سعیدین هما	للسول المصطفى قرة عين
و على مصباح محراب الدعاء	ساجد الال على بن الحسين
و على الباقر مقياس الهدى	و على الصادق حقا غير مين
و على الكاظم موسى و الرضا	شمس طوس و ضياء الخافقين
و أبى جعفر الثانى التقى	مطلع الجود سراج الحرمين
و على الهادى النقى من غدا	قبره جنه خلد و معين
و على الزكى الامام العسكرى	والد المهدي غوث الثقلين
نور حق يقتدى عيسى به	عجل الله طلوع النيرين
هم أزهير بهم فاح الثنا	هم رياحين رياض الجنتين
نظم العبد «قوام» لهم	صلوات لمعت كالفرقدين
يطلب الجنة من رضوانهم	لا يساويه بتبر و لجين
هم كرام لم يخب قاصدهم	هم مرام للورى فى النشاطين
سره الله بال المصطفى	و المحبين لهم و الأبوين

در ادامه این شعر، صلوات کبیره دیگری - منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی - آمده که فقط ابتدای آن برجای مانده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ، وَ زِدْ وَ بَارِكْ، عَلَيَّ / صَاحِبِ الدَّعْوَةِ النَّبَوِيَّةِ، وَ الصَّوْلَةِ الْحَيْدَرِيَّةِ...»^{۱۶} از آنجاکه قطع شدگی این کتیبه کاملاً مشهود است، به نظر می‌رسد کاشی‌های این محراب از جای دیگری به اینجا منتقل شده یا اینکه محراب در دوره‌ای بازسازی شده است.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۸ - پاییز و زمستان ۱۴۰۴

۱۴

تصویر ۱۶: محراب امامزاده سلطان عطابخش، ۱۲۴۲ق

تصویر ۱۵: محراب مسجد مدرسه سلطانی، ۱۲۲۹ق

۶.۲. محراب امامزاده سلطان عطابخش (۱۲۴۲ق)

بقعه سلطان عطابخش شامل صحن با حجره‌هایی در دو طرف، ایوان، مقبره و رواق‌های پیرامون است. در ضلع جنوبی بقعه، محرابی کاملاً گچی به عرض ۳۰۲، ارتفاع ۴۱۲ و عمق ۱۱۷ سانتی‌متر جای گرفته که با انواع قاب‌بندی‌ها، کتیبه‌ها، مقرنس‌کاری و نقاشی‌هایی از گل‌بوته‌ها، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها تزیین شده است (تصویر ۱۶). وجه تمایز اصلی این محراب با سایر نمونه‌ها در این است که نه در مسجد که در قبرستانی مسقف ساخته شده و به همین دلیل در کتیبه‌های آن نیز نام یک متوفی و تاریخ فوتش آمده است. این محراب با قوس تیزه‌دار، متشکل از دو بخش است: طاق مقرنس‌دار و ازاره گچی مرتفع. رنگ غالب ازاره تیره‌تر از طاق است و جلوه‌ای مانند کاشی‌کاری دارد. تمام سطوح مقرنس‌ها و قاب‌بندی‌ها با رنگ طلایی جدول‌کشی شده‌اند. در بخش طاق، کتیبه‌های چندانی وجود ندارد و فقط در قاب مرکزی ردیف‌های پایینی مقرنس‌ها، شهادت‌نامه و در قاب بزرگ‌تر زیر آن، عبارت «یا حجة ابن الحسن» نوشته شده است. نکته جالب توجه، ترسیم گل‌بوته‌های واقع‌گرایانه در شانزده قاب‌بندی در زیر مقرنس‌هاست.

در بخش بالایی ازاره‌های سه وجه محراب، کتیبه‌ای از آیت‌الکرسی به خط طلایی بر زمینه لاجوردی آمده است. دیواره روبرویی محراب به چند قاب تقسیم شده است: یک قاب مربع‌مستطیل (۱۱۰×۱۲۸ سانتی‌متر) در مرکز، حاشیه‌ای Lشکل در سه طرف آن و دو قاب مستطیلی در طرفین آن‌ها. قاب مرکزی مربعی با مقرنس‌کاری کم‌عمق تزیین شده است و در مرکز آن پنج قاب کتیبه وجود دارد که قاب‌ها از بالا به پایین به صورت پلکانی بزرگ‌تر می‌شوند (تصویر ۱۷). متن پنج قاب از بالا به پایین چنین است: «الله»، «کل شیء هالک إلا وجهه (قصص: ۸۸)»، «هو الحی الذی لا یموت (فرقان: ۵۸)»، «اللهم اغفر للمؤمنین والمؤمنات» و «(۱) وفات تازه؟ نهال ... جوانی ... محمدیوسف بن حاجی علی‌اکبر تاجر کاشانی فی هفدهم شهر رمضان فی ۱۲۴۲». در حاشیه Lشکل، شعر رثایی در مرگ محمدیوسف آمده است:

دوستان آه چه شد یوسف من رفت کجا   ناگهان گرگ اجل از پدرش کرد جدا
حیف صد حیف که این سرو خرامان چمن   به در آمد ز بن، از این چمن افتاد ز پا
کیست پژمرده ز باد اجل آن غنچه که صبح   کرد مشکین نفس از بوی خوشش باد صبا
همه کس از غم ناکامی او مرثیه‌خوان   مرد و زن موی کن و گریه‌کنان نوحه‌سرا
سیزده‌ساله چه از دامگه حادثه رفت   کرده در روضه فردوس به طوبی مأوا

کتیبه‌های دو قاب مستطیلی طرفین، مکمل یکدیگرند. بالاترین کتیبه، یک مرثیه دوییتی است:

هنگام بهار است گل لاله و نسرین   از خاک برآیند و تو در خاک چرایی

چندان به سر خاک تو چون ابر بگیریم   کز خاک، تو ای سرو خرامان به درایی

در قاب‌های زیرین آن‌ها نام کاتب خوانده می‌شود: «کتبه العبد المذنب العاصی سید صادق بن سید محمد فی ۱۲۴۲». در ازاره دو دیواره کناری محراب نیز کتیبه‌های شعر وجود دارد. در قاب بالایی آن‌ها، شعری سوزناک از عبدالرحمن جامی (د. ۸۹۸ق/۱۴۹۲م) آمده که بیت اول در دیواره سمت راست و بیت بعدی در دیواره سمت چپ است (جامی ۱۳۵۶، ۴۲۴):

زیر گل تنگ‌دل ای غنچه رعنا چونی   بی‌تو ما غرقه به خونیم تو بی‌ما چونی

سلک جمعیت ما بی‌تو ز هم پاشیده   ما که جمعیم چنینیم تو تنها چونی

مرثیه دیگری که در واقع ماده تاریخ وفات است، در پنج بیت در پایین دیواره سه وجه محراب آمده که از سمت راست شروع شده و در سمت چپ به پایان می‌رسد:^۱

دریغا عزیزان از این دار فانی   سهی قامتی همچو سرو روانی

از این دنیا [که] باشد دار حسرت   از این شد سوی خسته‌جانی

بدی سال و تاریخ آن ده و سه که چون یوسف از دیده‌ها شد نهانی
 بمردی پدر خود به هنگام مردن بیالین او تا کی کند جانفشانی
 خرد گفت از بهر تاریخ یوسف «که گم شد یکی سروی از بوستانی»

تصویر ۱۷: بخشی از محراب امامزاده سلطان عطابخش، ۱۲۴۲ق

۷.۲. محراب مسجد سید (۱۲۴۶ق)

این مسجد در مجاورت امامزاده حبیب بن موسی و در خیابان امام کاشان واقع شده است. فضای کلی آن شامل یک حیاط مرکزی مستطیل شکل و حوض خانه در اطراف آن، چهار شبستان، سه محراب و دو ورودی اصلی در اضلاع شمالی و جنوبی به تواریخ ۱۲۰۴ و ۱۲۸۴ق است. محراب شبستان جنوبی به عرض ۲۷۸، ارتفاع ۴۴۴ و عمق ۱۳۴ سانتی‌متر، دارای قوس تیزه‌دار و مقرنس کاری با نقوش گیاهی است. در نوار کاشی کاری بالای ازاره، دو بار سوره قدر و در انتها «ماشاءالله سنه ۱۲۴۶» آمده است (تصویر ۱۸). دیواره‌های محراب به شکل پنج‌وجهی و پوشیده از کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی است. در کنج سمت چپ ازاره مرکز محراب، کتیبه‌ای از شهادت ثلثه و تاریخ ۱۲۴۶ق آمده که نشان می‌دهد جهت قبله کمی مایل به سمت چپ است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: بخشی از محراب پیشین

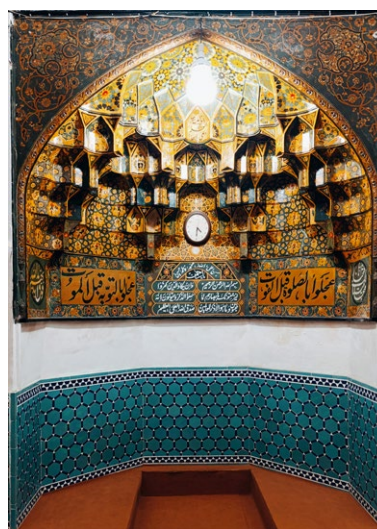

تصویر ۱۸: محراب شبستان جنوبی مسجد سید، ۱۲۴۶ق

این مسجد، دو محراب دیگر نیز با دیواره‌های پنج‌وجهی دارد که کاشی‌کاری ازاره‌های هر دو، محصول دوره معاصر است: یکی به عرض ۲۴۶، ارتفاع ۳۶۰ و عمق ۱۳۴ سانتی‌متر که در شبستان زیر گنبد قرار گرفته است (تصویر ۲۰). تمام سطوح مقرنس‌ها را شخصی با رقم عرش‌نگار در سال ۱۳۳۰ ش نقاشی و کتیبه‌نگاری کرده است. محراب دیگر به عرض ۳۴۹، ارتفاع ۴۲۰ و عمق ۸۵ سانتی‌متر، با یک مقرنس گچی بدون نقش و کتیبه، در شبستان محمد اسماعیل خان واقع شده است (تصویر ۲۱). با توجه به دست‌کاری‌های دوران معاصر و فقدان تاریخ، این دو محراب در تحلیل‌های این مقاله در نظر گرفته نمی‌شوند.

تصویر ۲۱: محراب شبستان محمد اسماعیل خان

تصویر ۲۰: محراب شبستان زیر گنبد

۲.۸. محراب‌های مسجد مدرسه آقابزرگ (۱۲۵۸ و ۱۲۶۴ق)

مسجد مدرسه آقابزرگ به سفارش حاج محمدتقی خان‌بان به‌منظور فراهم آوردن مکانی برای اقامه نماز و برگزاری جلسات تدریس ملامهدی نراقی دوم، ملقب به آقابزرگ ساخته شد. صحن در دو طبقه ساخته شده است. طبقه اول به‌صورت گودال‌باغچه شامل مدرسه‌ای با دوازده حجره، یک اتاق بزرگ تدریس، مسجد قدیمی و سردابه است. در طبقه دوم، راهروهایی در دو ضلع شمال شرقی و جنوب غربی و نیز شبستان‌های زمستانی و تابستانی قرار دارند. در کنج جنوب غربی شبستان تابستانی، محرابی با دیواره‌های پنج‌وجهی و قوس تیزه‌دار به عرض ۲۸۲، عمق ۲۰۰ و ارتفاع ۵۴۱ سانتی‌متر قرار دارد (تصویر ۲۲). مقرنس‌ها با نقوش گیاهی و جدول‌کشی تزیین شده و فاقد کتیبه نوشتاری‌اند. در پایین مقرنس‌ها چهار کتیبه در قاب‌هایی به‌شکل شمسه هشت‌پر آمده که از راست به چپ چنین هستند: شهادت ثالثه، «عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْمَوْتِ ۱۲۶۴»، «وَعَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ ۱۲۶۴» و «یا سبحان، فالله خیر حافظاً و هوَ ارحم الراحمین (یوسف: ۶۴)، ۱۲۶۴».

در کتیبه گچ‌کاری افقی در بالای ازاره‌ها، سوره شمس به خط ثلث و عبارت «فی سنه اربع و ستین و مائتان بعد الالف من الهجرة النبویة المصطفویة» نوشته شده است. نوار حاشیه دیگری نیز به همان سبک در زیر قوس محراب می‌چرخد که ابتدا و انتهای آن به کتیبه سوره شمس وصل شده است. محتوای آن سوره‌الاعلی است و در انتها «رضوان‌مآب فخرالحاج محمدتقی بن مرحوم محمدحسن نراقی» ثبت شده است. ازاره‌ها پوشیده از کاشی‌های هفت‌رنگ با طرح‌های گیاهی است و در مرکز قاب دیواره دوم از سمت چپ، عبارت «یا قاضی الحاجات، فی ۱۲۶۴» جهت قبله را نشان می‌دهد.

در مسجد قدیمی که در طبقه زیرین عمارت سردر است، نیز یک محراب مقرنس کاری ساده کاملاً گچی با دیواره‌های پنج‌وجهی به عرض ۲۰۰، ارتفاع ۲۹۰ و عمق ۷۰ سانتی‌متر وجود دارد (تصویر ۲۳). در ازاره کاملاً ساده سمت چپ محراب، یک قاب محرابی با جوهر سیاه بر گچ کشیده‌اند و در سمت راست آن سوره‌الاعلی و در انتها «حرره فی شهر رمضان فی ۱۲۵۸ محمدحسین قمیشه» آمده است. در سمت چپ آن نیز سوره شمس، «حرره فی ۱۲۵۸» و سوره اخلاص آمده است.

تصویر ۲۳: محراب طبقه زیرین مسجد آقابزرگ، ۱۲۵۸ ق

تصویر ۲۲: محراب شبستان تابستانی مسجد آقابزرگ، ۱۲۶۴ ق

۲.۹. محراب مسجد کله قهرود (۱۲۶۳ ق)

در قهرود که یکی از روستاهای تاریخی منطقه کوهستانی کاشان است، دو مسجد مهم با تزییناتی از دوره ایلخانی وجود دارد که پس از تخریب آن‌ها برائر سیل، در دوره قاجار دوباره ساخته شده‌اند. یکی مسجد علی است که محراب گچی آن در سال ۱۳۳۹ ش ساخته شده و با کاشی‌های زرین فام مورخ ۷۰۰ ق/۱۳۰۰ م تزیین شده است (مشهدی نوش‌آبادی و غیاثیان ۱۴۰۱، ۴۷۰). دیگری مسجد کله است که یک محراب گچ‌بری ساده از دوران قاجار دارد (تصویر ۲۴).^{۱۱} این محراب کم‌عمق، کاملاً گچی و تزییناتش محدود به مقرنس کاری کم‌عمق ساده و گچ‌بری بسیار ساده از نقوش گیاهی در لچکی اطراف قوس محرابی است. در دو سوی محراب، دو طاقچه با شکلی شبیه به محراب اصلی وجود دارد. از آنجا که جهت قبله، مایل به چپ است و امکان ساخت محراب عمیق وجود نداشته، دیواره آن را سه‌وجهی ساخته‌اند و بر روی گچ‌های حدفاصل دیواره دوم و سوم، قاب محرابی کشیده‌اند. یادگارنوشته‌هایی نیز بر آن دیده می‌شود که کهن‌ترین آن‌ها را باید کتیبه تاریخ ساخت محراب تلقی کرد، شامل ذکر قرآنی، بیت شعری از عطار نیشابوری (۱۳۹۲، ۱۴۵)، یک بیت شعر عربی، یک آیه قرآنی و تاریخ است: «هُوَ الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ، نِيَابِي در نماز الا به صد کار/ حساب ده کنی و کار بازار، نَزَلْنَا هُنَّهَا ثُمَّ ارْتَحَلْنَا/ كَذَا الدُّنْيَا نَزُولًا و ارْتِحَالَ، الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (لقمان: ۴)، سنه ۱۲۶۳.»

تصویر ۲۴: محراب مسجد کله قهرود، ۱۲۶۳ق

۲. ۱۰. محراب مسجد قاضی (۱۲۶۶ق)

مسجد جامع قاضی آران در دو طبقه ساخته شده است: یک شبستان زمستانی در طبقه زیرین و شبستان‌های تابستانی و پاییزی در طبقه بالا. کتیبه گچ‌بری سردر مسجد، تاریخ ۱۲۲۷ق دارد. در شبستان پاییزی، محرابی به عرض ۱۶۰، ارتفاع ۲۵۰ و عمق ۷۵ سانتی‌متر بر دیواری به طول ۶ متر ساخته شده است. در دو طرف آن کتیبه ستاره‌ای شکل «یا سُبْحانَ فَاللهِ خَيْرُ حَافِظًا وَ هُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (یوسف: ۶۴)، ۱۲۶۶» به چشم می‌خورد (تصویر ۲۵). تمام محراب و فضای اطراف آن با نقاشی‌هایی از گل‌دان گل و نقوش گیاهی انتزاعی پوشیده شده است، ولی متأسفانه در دهه‌های اخیر به‌طور ناشیانه با رنگ روغنی صنعتی نقاشی شده‌اند و نمی‌توان درکی از رنگ‌بندی و جلوه تاریخی اصلی آن داشت.

در شبستان تابستانی نیز محرابی بدون تاریخ به عرض ۱۶۰، ارتفاع ۲۵۰ و عمق ۷۵ سانتی‌متر بر دیواری به طول ۶ متر جای گرفته است (تصویر ۲۶). در دو سوی محراب، بازشوهایی به صحن مسجد وجود دارد. به‌جز ساختار کلی محراب و مقرنس‌ها، تزیینات گچ‌بری برجسته - اعم از نقوش گیاهی و نیز کتیبه سوره انسان بر دیوار بالای محراب - همگی در دهه‌های اخیر اجرا شده‌اند. اگرچه این محراب نیز باید حدوداً هم‌زمان با محراب شبستان پاییزی ساخته شده باشد، به دلیل دست‌کاری‌های دوران معاصر و فقدان تاریخ، در بخش تحلیل‌های این مقاله در نظر گرفته نمی‌شود.

تصویر ۲۵: محراب شبستان پاییزی مسجد قاضی آران، ۱۲۶۶ق

تصویر ۲۶: محراب شبستان تابستانی مسجد قاضی آران، ۱۲۶۶ق

۲. ۱۱. محراب مسجد بابولی (۱۲۷۶ق)

مسجد بابولی در گذری به همین نام در محله طاهر و منصور کاشان مشتمل بر صحن وسیع، دو شبستان فوقانی و تحتانی، دو ایوان بزرگ در جبهه‌های جنوب غربی و جنوب شرقی است. در مرکز ایوان جنوب غربی، محرابی عظیم به عرض ۳۶۰، ارتفاع ۷۵۰ و عمق ۲۰۰ سانتی‌متر جای دارد (تصویر ۲۷). حسن نراقی می‌نویسد که «کتیبه قرآنی ایوان به خط نسخ نوشته شده، سال ۱۲۷۶ق را نشان می‌دهد» (نراقی ۱۳۴۸، ۲۶۴)؛ اما تنها کتیبه تاریخ‌دار این مسجد، نوار کتیبه‌ای کاشی هفت‌رنگ لاجوردی با محتوای سوره اعلی به تاریخ ۱۳۹۴ق/۱۳۵۲ش است که دورتادور ایوان چرخیده و از وسط محراب گذشته است. ریش سفیدان مسجد می‌گویند که این کتیبه در اصل گچی بوده که در جریان تعمیرات سال ۱۳۵۲ش با کاشی تعویض شده است.^{۱۲} بنابراین این یک محراب کاملاً گچی بوده است و متأسفانه نقاشی‌های روی مقرنس‌ها را سفید کرده‌اند و تنها مقرنس‌های یکی از طاقچه‌های ایوان جنوب شرقی نقاشی‌های قدیمی خود از نقوش گیاهی را حفظ کرده است. دیواره محراب به صورت پنج‌وجهی است و دیواره دوم از سمت چپ به سوی قبله است که در بالای آن یک کاشی سفید کوچک حاوی کلمه قبله چسبانده‌اند. ازاره‌های ایوان جنوب غربی پوشیده از کاشی‌های هفت‌رنگ است. برخی از آن‌ها قاجاری‌اند که باید تاریخ آن‌ها را ۱۲۷۶ق دانست، اما برخی از قاب‌های ازاره از جمله قاب‌های داخل محراب در سال ۱۳۵۲ش به همان سبک و سیاق قاجاری ساخته شده‌اند.

تصویر ۲۷: محراب ایوان جنوب غربی مسجد بابولی

۳. تحلیل محتوایی

۳.۱. مفاهیم مذهبی

عموم کتیبه‌های دینی به زبان عربی و شامل اسماء جلاله، آیات قرآنی، احادیث معصومین، صلوات کبیره و دیگر شعارهای شیعی است. اسماء حسنی در بیشتر محراب‌ها به چشم می‌خورد، با این اوصاف در دو محراب مسجدجامع بیشتر است و پس از آن مسجد تبریزی و نقشینه و سپس مساجد آقابزرگ و قاضی آران که به یک اسم می‌رسد. اسماء الحسنی در عموم کتیبه‌ها در حالت منادا به کار رفته است، گاهی ساده مانند «یا بُرْهان» و گاهی ترکیبی مانند «یا قاضی الحاجات» و «یا مجیب دعوة المضطربین».

بخشی از آیه ۶۴ یوسف («فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ») در میان آیات قرآنی بیشترین بازتاب را داشته است (جدول ۱: محراب‌های ۲، ۵، ۱۰ و ۱۲)؛ چراکه ذکر جامع و ترکیبی از توکل به خدا، عبرت از گذشته و امید به رحمت الهی را در خود جای داده است. آیت‌الکرسی هم فقط در محراب مسجدجامع کاشان (۱۲۰۷ق) و امامزاده سلطان عطابخش آمده است. همچنین نکته درخور توجه مزین شدن محراب‌ها به احادیث پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) (محراب‌های ۱، ۴، ۵ و ۱۰) است. در این میان «عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ وَ عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ» (محراب‌های ۱، ۵ و ۱۰) و «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا» (محراب‌های ۴ و ۵) از پرکارترین احادیث هستند و نوشتن حدیث دومی که در فضیلت امام علی(ع) است، در محراب عبادت، نشانی از گرایش شدید شیعی است. بیشترین احادیث در محراب‌های ۴ و ۵ آمده است؛ هر کدام چهار حدیث، درحالی که در دوسوم محراب‌ها هیچ حدیثی نیامده است.

گرچه شهادتین تنها یک بار در محراب مسجد آقابزرگ آمده، شهادت ثلثه شش بار در محراب‌ها (۳، ۴، ۸۶ و ۱۰) ذکر شده است. از دیگر رویکردهای شیعی در محراب‌ها صلوات کبیره است. برخلاف سده نهم و اوایل سده دهم هجری که صلوات کبیره در محراب‌ها بازتاب پررنگی داشته است (مشهدی نوش آبادی و غیاثیان ۱۳۹۹، ۱۲۵-۱۲۶)، در این دوره فقط محراب مسجد نقشینه مزین به این صلوات مشهور است. با این اوصاف، دو نوع صلوات کبیره، یکی در قالب شعری عربی و دیگری صلواتی مسجع منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی، در محراب مسجد مدرسه سلطانی آمده است. تغییر صورت صلوات کبیره به دیگر قالب‌ها از جمله شعر و سجع عربی قابل مقایسه با دیگر نمونه‌های تغییر صوری این صلوات است. اتفاقی که در سنگ قبرهای صفوی و قاجاری نیز قابل مشاهده است (مشهدی نوش آبادی و محلوچی‌زاده ۱۴۰۳، ۲۴۴). همچنین در محراب عطابخش عبارت «یا حجة بن الحسن» در اشاره به امام دوازدهم شیعیان آمده است.

۳.۲. شعر فارسی و عربی

فقط در سه محراب عبارات منظوم آمده است. یکی از آن‌ها شعری عربی از قوام در مسجد مدرسه سلطانی است که در اصل صلوات منظوم بر چهارده معصوم است که در بناهای دیگری نیز آمده و کمابیش شهرت دارد. همچنین بیت شعری عربی در کتیبه ساده محراب کله قهرود هم هست. در همین مسجد، بیت شعری فارسی درباره نماز از عطار نوشته شده است.

محراب عطابخش اشعار فارسی قابل ملاحظه دارد. در واقع محور اصلی آن مرثیه‌ای برای جوانی به نام محمدیوسف است که آنجا دفن شده و محراب به یادش ساخته شده است. غیر از دو شعر پنج بیتی مرثیه در قالب غزل که یکی از آن‌ها در بردارنده ماده تاریخ است، دو دوبیتی رثا نیز آمده که یکی برگرفته از غزل جامی با مطلع «زیر گل تنگ‌دل ای غنچه رعنای چونی» است. متن کامل این شعر بر سنگ قبر دیگری در کاشان نیز آمده است (جیحانی، مشهدی نوش آبادی، و فرمانیان آرانی ۱۴۰۳، ۹۲) و دیگری دوبیتی منسوب به حافظ با مطلع «هنگام بهار است گل لاله و نسرين» است (URL2) که در تصحیح قزوینی و غنی دیده نمی‌شود.

۳.۳. اشخاص

در کتیبه محراب‌های مورد بررسی نام ده نفر آمده که بیشتر آن‌ها هنرمند خوش‌نویس هستند. با وجودی که این محراب‌ها عمدتاً مضمناً گچ‌بری است، گویا نامی از هنرمندان این رشته نیست؛ به‌جز اینکه در محراب مسجد نقشینه بیدگل دو نام دیده می‌شود که دقیقاً مشخص نیست سمت آن‌ها در این محراب چه بوده است. بعید نیست محمد البیدگلی الکاشانی سمتی غیر از خوش‌نویسی داشته باشد. طرفه آنکه نام شخص دیگری که درباره وی هم احتمال خوش‌نویسی می‌رود، در کتیبه ترنج میانی محراب آمده و طرفه‌تر آنکه این نام هم ممکن است محمداطهر و هم محمدکاظم باشد یا هیچ کدام. گویا در مرمت‌های بعدی این نام خوب خوانش و مرمت نشده است.

باری بقیه خوش‌نویسان با عبارت «کتبه» و گاهی «حرره» خود را معرفی کرده‌اند؛ مانند: سید صادق بن سید محمد (محراب حوضخانه و محراب عطابخش)، محمدحسین بن محمدکاظم اصفهانی (محراب شبستان مسجدجامع)، محمد بن عبدالکریم (محراب گنبدخانه مسجدجامع) و ابراهیم بن محمدرضا (محراب مسجد سلطانی). کتیبه‌های برخی از محراب‌ها به‌صورت ساده و با رنگ تیره، اما خطی خوش بر گچ نوشته شده‌اند: نظیر آنچه محمدحسین قمیشه در محراب شبستان زیرین مسجد آقابرگ نوشته است. در واقع، رعایت محتوا و قاب‌بندی به‌صورتی است که نمی‌توان آن را یادگارنوشته قلمداد کرد. همچنین کاتب ناشناسی با قلم ریز در محراب مسجد کله قهرود متن و تاریخ را نوشته که باید تاریخ ساخت محراب باشد.

باینکه در ازاره و بخش‌های دیگر تعدادی از محراب‌ها کاشی به کار رفته، کاشی‌سازان از خود رقمی برجای نگذاشته‌اند، جز کاشی‌ساز محراب مسجد تبریزی‌ها، آن‌هم نه در خود محراب بلکه در کاشی‌های جلوخان مسجد نام خود را آورده است: «طلب آموزش می‌کند استاد اسمعیل کاشی‌پز کرمانی ۱۲۱۲». همچنین با توجه به همسانی تاریخ بنای مسجد و محراب، می‌شود گفت که بانی محراب، همان بانی مسجد یعنی حاج محمدحسین تاجر تبریزی ولد حاج محمدرضوان بوده که نامش در کتیبه مرمرین سردر آمده است (نراقی ۱۳۴۸، ۲۴۵).

در سه محراب به نام بنیان اشاره شده که یکی از آن‌ها محراب مسجد آقابرگ است که به سفارش محمدتقی بن محمدحسن نراقی ساخته شده است. بانی محراب گنبدخانه مسجدجامع، عبدالرزاق خان کاشی حاکم سرشناس کاشان در دوره زندگی و اوایل قاجاری است که اقدامات مؤثری در بازسازی و احداث بناها و بازار کاشان، به‌ویژه پس از زلزله بنیان‌کن سال ۱۱۹۲ق، انجام داده است. محراب زیارتگاه عطابخش گویا یادنامه سوگی برای محمدیوسف پسر علی‌اکبر تاجر کاشانی است و می‌توانیم با تسامحی معقول، بانی این محراب را همین علی‌اکبر بدانیم؛ یادگاری ماندنی برای نوجوان از دست‌رفته‌اش.

در محراب مسجد سید به امضای عرش‌نگار با عنوان سازنده و بانی و تاریخ ۱۳۳۰ برمی‌خوریم. همین نام به‌صورت احمد عرش‌نگار در دیوار داخل مسجد تبریزی نیز آمده است که نشان می‌دهد عرش‌نگار، محراب و بخش‌های دیگری از مسجد را کتیبه‌کاری و نقاشی کرده است. در کاشی‌کاری تابلو پاساژ جلالی در بازار کاشان نیز که از دوره پهلوی دوم است، نام عرش‌نگار دیده می‌شود. بنابراین او باید نقاش و خوش‌نویسی از دوره پهلوی باشد که در مرمت آثار مشارکت داشته است.

در کاشی‌کاری محراب مسجد مدرسه سلطانی، صلوات کبیره مسجعی نوشته شده که در منابع شیعی به‌خواجه نصیرالدین طوسی منسوب است و همچنین صلوات کبیره منظومی از شاعری با تخلص «قوام». این قوام باید میرزا قوام‌الدین محمد قزوینی، عالم و شاعری چیره‌دست به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی باشد که از شاگردان علامه مجلسی بود و در سال ۱۱۵۰ق در قزوین درگذشت (الحسینی ۱۴۱۰ق، ۷۳). در یک کتیبه کاشی‌کاری در ایوان بزرگ حرم امام علی (ع) مورخ ۱۱۵۷ق نیز همین قصیده قوام نوشته شده است (التیمی ۱۳۷۲ق، ۲۴۸).

جدول ۱: مقایسه محتوایی و صوری محراب‌ها

محراب	تاریخ	عرض، ارتفاع، عمق	عبارات قرآنی	شعر	حدیث	عبارات شیعی	اسامی	زاویه قبله	تزیینات (به جز مقرنس)
۱ شیبستان مسجدجامع کاشان	۱۱۹۴	۵۰۰، ۲۶۷، ۵۴	بسمله، اسماء الحسنی، سوره انسان، توبه: ۱۸-۲۱، بقره: ۱۴۴، یا اقدم من کل قدیم	-	«عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفُوتِ» و «عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ»	-	«کتابه محمد حسین بن محمد کاظم اصفهانی»	مایل	گچ‌بری، نقاشی
۲ گنبدخانه مسجدجامع کاشان	۱۲۰۷	۹۰۰، ۲۷۱، ۲۲۰	بسمله، آیت‌الکرسی، بقره: ۱۴۴، اسراء: ۷۸، یوسف: ۶۴ اخلاص، فاطر: ۴۱، اعراف: ۵۴، حشر: ۲۰-۲۴، توبه: ۱۲۸-۱۲۹، آل عمران: ۲۶، نور: ۳۵، فجر: ۲۷-۳۰، صافات: ۱۸۰-۱۸۲	-	-	علی ولی‌الله	«کتابه محمد بن عبدالکریم، بانی تعمیر عبدالرزاق خان»	مایل	گچ‌بری، نقاشی
۳ مسجد حوضخانه، کاشان	۱۲۰۴	۲۰۵، ۱۳۳، ۸۰	سوره قدر	-	-	شهادت ثالثه	«کتابه سید صادق بن سید محمد»	مایل	کاشی کاری
۴ مسجد تبریزی‌ها، کاشان	۱۲۱۲	۴۲۷، ۳۳۴، ۱۷۰	بسمله، اسماء الحسنی، جمعه، طارق، نمل: ۶۲ نور: ۲۵، حشر: ۲۳-۲۴، شعراء: ۲۲۷، انبیاء: ۸۲ و ۸۹، توبه: ۱۸-۲۳	-	«أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا»، «وَأَمَّا الْجَمَاعَةُ...»، «... مِنْ أُمَّةٍ حَتَّى يَكُونَ لِلْمَسْجِدِ...»	شهادت ثالثه، صلوات	بانی: حاج محمد حسین تبریزی، کاشی‌کار: اسمعیل کاشی‌پز کرمانی، مرمت‌کار: احمد عرش‌نگار	مایل	نقاشی، کاشی کاری
۵ مسجد نقشینه بیدگل	۱۲۱۵	۲۷۰، ۲۶۳، ۱۰۰	اسماء الحسنی، «و ان یکاد»، بقره: ۲۵ و ۴۵، یوسف: ۶۴	-	«الْمَسَاجِدُ سُوقٌ...»، «عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ...»، «عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ...»، «الْجَنَّةُ فِي الْجَامِعِ...»، «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ...»	صلوات کبیره، «صدق علی ولی‌الله»	«ضعیف الفانی محمد البیدگلی الکاشانی»، کاتب: محمد طاهر/کاظم؟	مستقیم	نقاشی
۶ مسجد مدرسه سلطانی، کاشان	۱۲۲۹	۴۹۰، ۲۸۰، ۲۳۸	-	صلوات کبیره منظوم	-	شهادت ثالثه، صلوات کبیره مسجد	«حرره ابراهیم بن محمدرضا»، شاعر: قوام	مایل	کاشی کاری
۷ امامزاده سلطان عطابخش، کاشان	۱۷ رمضان ۱۲۴۲	۴۱۲، ۳۰۲، ۱۱۷	«الله»، آیت‌الکرسی، قصص: ۵۸، فرقان: ۵۸	ده بیت شعر رثا، دوبیتی از جامی، دوبیتی منسوب به حافظ	-	شهادت ثالثه، «یا حجة ابن الحسن»	«کتابه سید صادق بن سید محمد»، «وفات محمد یوسف بن حاجی علی اکبر تاجر کاشانی»	مستقیم	نقاشی
۸ مسجد سید، کاشان	۱۲۴۶	۴۴۴، ۲۷۸، ۱۳۴	قدر (دو مرتبه)، «ماشاءالله»	-	-	شهادت ثالثه	مرمت‌کار: عرش‌نگار	مایل	کاشی کاری
۹ شیبستان زمستانی آقابزرگ	رمضان ۱۲۵۸	۲۹۰، ۲۰۰، ۷۰	الأعلى، اخلاص، شمس	-	-	-	«حرره محمد حسین قمیشه»	مایل	گچ‌بری، کاشی کاری، نقاشی
۱۰ شیبستان تابستانی آقابزرگ	۱۲۶۴	۵۴۱، ۲۸۲، ۲۰۰	شمس، الأعلى، یوسف: ۶۴، اسماء الحسنی	-	«عَجَلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفُوتِ»، «عَجَلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ»	شهادت ثالثه	بانی: «فخر الحاج محمدتقی بن محمدحسن نراقی»	مایل	-
۱۱ مسجد کله قهرود	۱۲۶۳	؟	فرقان: ۵۸، لقمان: ۴	بیتی از عطار، «نزلنا ههنا...»	-	-	-	مایل	گچ‌بری
۱۲ مسجد قاضی آران	۱۲۶۶	۲۵۰، ۱۶۰، ۷۵	یوسف: ۶۴	-	-	-	-	مستقیم	نقاشی
۱۳ مسجد بابولی، کاشان	۱۲۷۶	۲۶۰، ۲۵۰، ۲۰۰	الأعلى	-	-	-	-	مایل	نقاشی، کاشی کاری

۴. تحلیل صوری

در میان سیزده محرابی که در این مقاله تحلیل می‌شود، هشت محراب کاملاً گچی است: دو محراب مسجد جامع، نقشینه، عطابخش، شبستان زمستانی آقابرگ، کله، مسجد قاضی و مسجد بابولی. نکته جالب توجه در میان این محراب‌ها، محراب عطابخش است که رنگ دیواره گچی را تیره‌تر از طاق در نظر گرفته‌اند تا جلوه بصری نزدیک به کاشی‌کاری ایجاد شود. پنج محراب نیز از نوع گچی-کاشی هستند: سلطانی، سید، شبستان تابستانی آقابرگ، تبریزی و حوضخانه. در چهار محراب اخیر کاشی‌کاری صرفاً در ازاره‌های مرتفع آمده است، اما در محراب سلطانی، کاشی‌ها علاوه بر ازاره در کتیبه دور قوس محرابی نیز آمده‌اند. شایان ذکر است که کاشی‌ها همواره به صورت هفت‌رنگ هستند که هم‌زمان با ساخت محراب نصب شده‌اند. این کاشی‌ها یک‌سوم پایینی محراب، یعنی بخش ازاره را در بر گرفته‌اند، درحالی که عنصر غالب در ساختار کلی محراب، گچ است.

گچ‌بری در چهار محراب (دو محراب جامع، شبستان تابستانی آقابرگ و کله) به کار رفته است. البته در بالای محراب شبستان زمستانی آقابرگ نیز شبک گچی کار شده، اما معلوم نیست که هم‌زمان با ساخت محراب اجرا شده یا در دوره‌های بعدی. تزیینات بقیه محراب‌ها به صورت نقاشی است. جالب توجه اینکه گچ‌بری برجسته و برهشته که در محراب‌های دوران سلجوقی و ایلخانی به کار می‌رفت، در این نمونه‌ها جای خود را به گچ‌بری لایه‌ای داده است؛ آن‌هم تک‌رنگ قرمز یا آبی. تنها استثنا محراب گنبدخانه مسجد جامع است که گچ‌بری‌اش دو لایه رنگی دارد. شاید دلیل عدم کاربرد روش‌های پیشرفته گچ‌بری، تعجیل در ساخت بناها پس از زلزله و نیز فقدان دانش فنی بوده است.

۴.۱. ابعاد

این محراب‌ها را از نظر ابعاد می‌توان به سه گروه بزرگ (گنبدخانه مسجد جامع، مسجد بابولی، شبستان تابستانی آقابرگ و شبستان مسجد جامع به ترتیب با ارتفاع ۹۰۰، ۷۵۰، ۵۴۱ و ۵۰۰ سانتی‌متر)، متوسط (مانند سلطانی، سید، تبریزی‌ها، عطابخش به ترتیب با ارتفاع ۴۹۰، ۴۴۴، ۴۲۷ و ۴۱۲ سانتی‌متر) و کوچک (مانند نقشینه، شبستان زمستانی آقابرگ و مسجد قاضی به ترتیب با ارتفاع ۳۷۰، ۲۹۰ و ۲۵۰ سانتی‌متر) دسته‌بندی کرد. ابعاد بزرگ محراب‌ها و ارتفاع بیش از ۵ متر با اهمیت بناها، بزرگی و گستردگی فضای مقصوره مرتبط است که از آن میان باید به نقش آیینی مسجد جامع در برگزاری نماز جمعه اشاره کرد. در کنار آن، جایگاه اجتماعی بنیان، مانند مسجد آقابرگ، نیز در این امر مؤثر بوده است. همچنین، شرایط اقلیمی و موقعیت قرارگیری برخی محراب‌ها در فضاهای باز، همچون مسجد بابولی، در تعیین مقیاس آن‌ها نقش داشته است؛ زیرا در شبستان‌های زمستانی با سقف کوتاه و فضای محدود، محراب‌ها متناسب با مقیاس فضا کوچک‌تر طراحی می‌شدند، درحالی‌که در شبستان‌های تابستانی با ارتفاع زیاد و تهویه طبیعی، محراب‌ها نیز با تناسبی بزرگ‌تر ساخته می‌شدند. محراب‌های با ارتفاع کمتر از ۳ متر در شبستان‌های زمستانی یا مساجد روستایی کاربرد داشته‌اند. نکته جالب توجه، تناسب این سه گروه از محراب‌هاست. در محراب‌های بزرگ، نسبت عرض به ارتفاع حدود یک‌دوم است؛ این نسبت در محراب‌های با اندازه متوسط، حدود سه‌چهارم است؛ و محراب‌های کوچک، نسبتی در حدود دوسوم دارند.

۴.۲. خوش‌نویسی

کتیبه‌های این محراب‌ها بر سه دسته‌اند: ۱. کاشی هفت‌رنگ؛ ۲. گچ‌بری برجسته؛ ۳. نوشته شده بر بستر گچی ساده. تمام کتیبه‌های کاشی به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی هستند. درحالی‌که محراب‌های حوضخانه، سلطانی و سید نوارهای کتیبه کاشی‌کاری طولانی دارند، در محراب‌های تبریزی‌ها و آقابرگ کتیبه‌های کاشی به صورت عبارت کوتاه بر ازاره جانب قبله مشهود است. تمام کتیبه‌های گچ‌بری برجسته به خط ثلث بر زمینه آبی یا قرمز آمده‌اند و فقط در محراب‌های بزرگ یعنی شبستان تابستانی آقابرگ و دو محراب مسجد جامع به کار رفته‌اند. خوش‌نویسی بر بستر گچی نیز عموماً به خط ثلث است که در محراب‌های تبریزی‌ها، نقشینه و عطابخش به وفور دیده می‌شوند. در این سه محراب، اسماء الحسنی را به خط نستعلیق در میان قوس‌های نرم مقرنس‌ها جای داده‌اند. در دو محراب نیز نوشته‌هایی به خط نسخ بر بستر ساده گچی آمده است: شبستان زمستانی آقابرگ و مسجد کله. در سده‌های میانی، خطوط غالب

در تزیین محراب‌های منطقه کاشان، از جمله محراب‌های گچی مسجد کوچه میر نطنز، بقعه بابا فضل مرق، و مسجد میان‌ده قمصر، کوفی و ثلث بودند؛ اما در محراب‌های دوره قاجار ذائقه زیباشناختی تغییر کرده و خط کوفی جای خود را به نستعلیق داده است.

۴.۳. مقرنس

ویژگی مشترک تمامی محراب‌های مورد بررسی در این پژوهش، وجود مقرنس کاری در آن‌هاست. مقرنس، یک نظام گنبدی بر پایه تکرار واحدهایی است که به صورت ردیفی کنار هم قرار می‌گیرند و هر ردیف، واحد بالایی را پشتیبانی می‌کند. گیات‌الدین جمشید کاشانی در رساله ریاضی مفتاح الحساب مقرنس را در چهار دسته شامل ساده، مُطین، قوس و شیرازی معرفی کرده است. مقرنس‌های محراب‌های قاجاری کاشان از نوع شیرازی هستند. در حالی که دیگر انواع مقرنس عمدتاً بر ترکیب اشکال مثلثی و چهارضلعی همچون مربع، مستطیل، دوزنقه، لوزی و شبه‌لوزی استوارند، مقرنس شیرازی با تنوعی گسترده‌تر از اشکال، الگوهای پیچیده‌تری چون پنج‌ضلعی، شش‌ضلعی، هشت‌ضلعی و ستاره‌های چندپر را نیز در بر می‌گیرد. سه نوع نخست براساس شبکه‌ای عمود بر هم طراحی می‌شوند، اما مقرنس شیرازی بر الگویی شعاعی استوار است (Necipoglu 1996, 353).

۴.۴. رنگ

محراب‌های گچی قاجاری کاشان با رنگ‌های متنوع نقاشی شده‌اند و علاوه بر نقاشی روی گچ با رنگ‌های معدنی (مانند سفیداب قلع، سفیداب سرب، لاجورد، گل اخرا، سنگرف، زرنیخ و...)، کاشی‌های هفت‌رنگ نیز جلوه رنگی برخی از این محراب‌ها را دوچندان کرده است. جای تأسف دارد که مرمت‌های ناشیانه، جلوه رنگی اولیه برخی از این محراب‌ها را از بین برده است. برخی از آن‌ها مانند تبریزی‌ها، عطابخش و شبستان پاییزی مسجد قاضی سراسر پوشیده از طیف‌های مختلف رنگ‌اند؛ به گونه‌ای که در محراب تبریزی‌ها هیچ فضای سفیدی باقی نمانده است. معمولاً مقرنس‌ها با رنگ غالب اخرايي نقاشی می‌شدند و به نظر می‌رسد در جریان مرمت برخی از محراب‌ها (مانند سلطانی و سید)، مقرنس‌ها را سفیدکاری کرده‌اند. در گروهی از محراب‌ها (مانند نقشینه و دو محراب مسجد جامع)، رنگ‌ها صرفاً در کتیبه‌ها و مقرنس‌ها به کار رفته و دیوارهای صاف بدون تزیین مانده‌اند. در این دسته از محراب‌ها رنگ‌ها عموماً محدود به قرمز و آبی است. فقط محراب‌های ساده و کوچک (مانند شبستان زمستانی آق‌بزرگ و مسجد کله) فاقد رنگ‌آمیزی یا با حداقل استفاده از رنگ هستند.

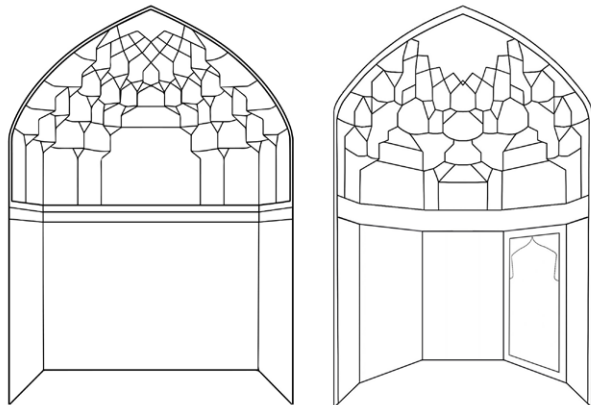
۴.۵. زاویه قبله

نکته بسیار حائز اهمیت در محراب‌های قاجاری کاشان این است که تمام آن‌ها زاویه قبله مایل دارند؛ به جز محراب‌های امامزاده عطابخش، مسجد قاضی آران و مسجد نقشینه بیدگل. از همه مهم‌تر، محراب‌های مسجد جامع است که در کنار محرابی قدیمی با زاویه قبله مستقیم، محرابی با جهت قبله مایل ساخته‌اند و بر آن، آیه تغییر قبله (بقره: ۱۴۴) هم نوشته‌اند.

مسئله تغییر زاویه قبله در محراب‌ها به شناخت دقیق‌تری از جغرافیا و جهت‌شناسی در آن دوران مربوط است. مسئله‌ای که در آن دوره محل بحث و نزاع بوده است. نمونه آن را می‌توان در رساله اثنی‌عشریه فی القبله از سده دوازدهم هجری قمری یافت که آن را محمد بن محمدزمان [النوشبادی] الاصفهانی (دست‌نویس شماره ۱۹۶۶، ۱۴۱-۲۲۴) یکی از علمای شیعه کاشان در پاسخ به ابهامات اهالی بهبهان نوشته که در درستی جهت قبله مساجد آنجا تشکیک شده است. وی در این کتاب، انحراف قبله شهرهای مختلف از جمله کاشان را نشان می‌دهد (همان، ۲۲۴). این کتاب چند دهه قبل از ساخت اولین محراب‌های معرفی شده در این مقاله نوشته شده است. همچنین به نظر می‌رسد ساخت مسجد در زمینی یا بر جای مسجدی قدیمی‌تر در داخل بافت شهری که با دیگر بناهای مجاور هم‌راستایی داشته، اما جهت قبله دقیقی نداشته، باعث می‌شده تا ضمن ساخت محراب در یکی از اضلاع چهارگانه شبستان که همسو با مکه قبله‌گاه مسلمانان است، جهت دقیق‌تر آن را در همان محراب نشان دهند.

محراب‌های با قبله مستقیم (مانند قاضی، نقشینه و عطابخش) دیوارهای سه‌وجهی دارند، یا به عبارتی دیگر، فضای

داخلی محراب حالت مکعب مستطیل دارد. معماران کاشان برای حل مشکل قیله مایل، دیواره‌های محراب را به شکل پنج‌وجهی طراحی کردند و دومین دیواره از سمت چپ یا راست، به‌سوی قیله قرار می‌گرفت (تصویر ۲۸). این دیواره را با تغییر طرح ازاره و ترسیم قوس محرابی در آن متمایز می‌کردند و معمولاً در زیر آن قوس، عبارت شهادت ثلثه درج می‌کردند.

تصویر ۲۸: از راست به چپ: محراب‌های چندضلعی با زاویه قیله مایل نسبت به محور محراب، و محراب‌های سه‌وجهی با زاویه قیله مستقیم (طرح: نگارندگان)

نتیجه

در میان خیل آثار معماری و هنری برجای مانده در کاشان، محراب‌های گچی قاجاری که هم به‌خاطر تعداد و هم ساختار هنری و محتوایی اهمیت بسیار دارد، کمتر با اقبال پژوهشگران مواجه شده و تقریباً ناشناخته مانده است. در این پژوهش مشخص شد که از انواع محراب‌های گچی قاجاری، سیزده نمونه تاریخ‌دار برجای مانده که بیشتر آن‌ها کتیبه و نقوش تزئینی دارند. عنصر ثابت تمام این محراب‌ها، مقرنس شیرازی (با الگوی شعاعی) داخل قوس است. هشت محراب کاملاً گچی و پنج محراب نیز از نوع گچی-کاشی است که شامل کاشی‌های هفت‌رنگ منقوش در ازاره‌ها می‌شود. گچ‌بری تنها در چهار محراب به کار رفته و برخلاف اسلوب گچ‌بری‌های پیچیده دوران سلجوقی و ایلخانی، با گچ‌بری لایه‌ای ساده روبه‌رو هستیم؛ اما ازسوی دیگر، بیشتر این محراب‌ها با رنگ‌های متنوع نقاشی شده و جلوه‌ای رنگین‌تر نسبت به سده‌های گذشته دارند. این محراب‌ها را از نظر ابعاد می‌توان به سه گروه بزرگ (با ارتفاع بیش از ۵ متر)، متوسط (ارتفاع بین ۳ تا ۴ متر) و کوچک (ارتفاع کمتر از ۳ متر) دسته‌بندی کرد که تناسب عرض به ارتفاع آن‌ها به‌ترتیب حدود یک‌دوم، سه‌چهارم و دوسوم است.

به‌لحاظ محتوا، این محراب‌ها متضمن متون دینی شامل اسماء‌الحسنی، آیات قرآنی، احادیث نبوی درباره نماز و فضیلت امام علی (ع)، صلوات کبیره از جمله در قالب اشعار عربی و شهادت ثلثه است. عموم این محراب‌ها دارای تاریخ است که دوره‌ای از سال ۱۱۹۴ تا ۱۲۷۶ق را شامل می‌شود. در تعدادی از این محراب‌ها نام خوش‌نویسان که چندان آشنا نیستند، بانیان که برخی مانند عبدالرزاق خان حاکم وقت کاشان شهرت دارند و نام یکی از شاعران ایرانی عربی‌سرا به نام قوام‌الدین قزوینی قابل شناسایی است.

یکی از نکات مهم در محراب‌های قاجاری کاشان این است که تقریباً تمام آن‌ها زاویه قیله مایل دارند. این مسئله به شناخت دقیق‌تر جغرافیا و جهت‌یابی - به‌دلیل آشنایی با علوم غربی - در سده دوازدهم هجری برمی‌گردد. کهن‌ترین محراب از این دست، محراب مسجدجامع است که در کنار محرابی قدیمی با زاویه قیله مستقیم، محرابی با جهت قیله مایل ساخته‌اند. درج آیه تغییر قیله در این محراب دلالت روشنی بر این است که دانش جدید جهت‌یابی، سازندگان مسجد را مجبور به تغییر جهت قیله کرده است. معماران کاشان برای حل مشکل زاویه قیله، معمولاً محراب را در

کنج جنوب غربی شبستان جای می‌دادند. علاوه بر این، دیواره‌های محراب را به صورت پنج ضلعی طراحی کردند و بر دیواره دوم از سمت راست یا چپ، عبارت شهادت ثلثه نوشته می‌شد که به نوعی نشانگر جهت قبله بوده است. وضعیت محراب‌ها و تغییرات ناشی از مرمت‌های بعدی در محراب‌های بررسی شده نشان می‌دهد که این تغییر در بعضی محراب‌ها هم‌زمان با ساخت و در برخی پس از ساخت صورت می‌گرفته است. بررسی دقیق این مسئله در معماری مساجد کاشان نیازمند پژوهش دیگری است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای عبدالرزاق خان و خدمات عمرانی گسترده‌ای که انجام داد (ر.ک: نراقی ۱۳۴۵، ۱۵۷-۱۵۸؛ کلانتر ضرابی ۱۳۷۷، ۴۰۴).
۲. برای سیر تحول تاریخی مسجد جامع کاشان (ر.ک: عالمی و کمالی زارچی ۱۴۰۰).
۳. دو تاریخ‌گذاری متفاوت برای این محراب انجام شده است که یکی آن را به نیمه سده نهم (یونسی، عسگرپور، و بحرالعلومی ۱۳۹۶) و دیگری آن را به سده‌های ششم تا هشتم هجری (عسگری ۱۳۹۶) منسوب می‌کند.
4. Henri Viollet (d. 1955)
۵. «و اما جماعت، پس همانا صف‌های امت من روی زمین مانند صفوف ملائکه در آسمان‌هاست، و یک رکعت نماز جماعت مساوی است با ۲۴ رکعت نمازی که هر رکعت آن نزد خدا محبوب‌تر است از عبادت چهل سال» (مجلسی ۱۴۰۳ ق، ج. ۸۵: ۶).
۶. «هر که به مسجد آمدوشد کند، به یکی از این هشت چیز دست یابد: برادری که از جانب خدا به او سود رسد، یا دانشی تازه، یا آیه‌ای محکم، یا سخنی بشنود که او را هدایت کند، یا سخنی که او را از هلاکت بازدارد، یا سنتی ثابت، یا رحمتی مورد انتظار، یا گناهی را از روی ترس یا حیا ترک کند» (ابن طاووس ۱۳۶۵، ج. ۱: ۹۰-۹۱).
۷. برای این حدیث، ر.ک: شیخ صدوق ۱۳۸۲، ۴۸۷-۴۸۶.
۸. مساجدمدارس سلطانی در شهرهای بروجرد، تهران، زنجان، قزوین و سمنان نیز با الگوهای تقریباً مشابه ساخته شدند.
۹. برای این حدیث، ر.ک: حکیمی ۱۳۸۸، ۱۷۴-۱۷۶.
۱۰. مصراع «که گم شد یکی سروی از بوستانی» معادل که (۲۵) + گم (۶۰) + شد (۳۰۴) + یکی (۴۰) + سروی (۲۷۶) + از (۸) + بوستانی (۵۲۹) = ۱۲۴۲.
۱۱. در گذشته، یک لوح کاشی زیرلعابی در مرکز این محراب با رقم یوسف بن علی بن محمد [...] القضایری القاشانی و تاریخ ۷۱۶ ق نصب بوده که تازگی به موزه باغ فین منتقل شده است (see: Watson 1975, 62-63).
۱۲. در تعمیرات سال ۱۳۵۲ ق، طاق تخریب‌شده ایوان جنوب شرقی بازسازی شد و در آنجا نیز کتیبه مشابیهی از کاشی لاجوردی با محتوای سوره لیل و با رقم «کاشی‌ساز علی کاشیان اصفهان» نصب شده است.

منابع

- ابن طاووس، رضی‌الدین ابوالقاسم علی بن موسی. ۱۳۶۵. *فلاح السائل*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- التمیمی، محمدعلی جعفر. ۱۳۷۲ ق. *مدینه النجف: من مصادر العقائد عند الشیعة الامامیه*. نجف: مطبعة دارالنشر و التألیف.
- الحسینی، السید احمد. ۱۴۱۰ ق. *تلامذة العلامة المجلسی و المجازون منه*. قم: مکتبه آیة‌الله المرعشی العامه.
- تقوی‌نژاد، بهاره، و احمد صالحی کاخکی. ۱۴۰۰. معرفی و مطالعه تزیینات محراب گچ‌بری بقعه باباافضل کاشانی. در راستای دستیابی به تاریخ‌گذاری دقیق‌تر محراب. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران* ۱۱ (۲۹): ۱۸۳-۲۰۲.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. ۱۳۵۶. *دیوان جامی*. تصحیح هاشم رضی. تهران: پیروز.
- جیحانی، حمیدرضا، محمد مشهدی نوش‌آبادی، و فریده فرمانیان آرانی. ۱۴۰۳. مطالعه زیارتگاه سلطان میراحمد کاشان و بررسی سیر تحول تاریخی آن. *صفه* ۱۰۷ (۴): ۷۷-۱۰۶.
- حکیمی، محمدرضا. ۱۳۸۸. *خورشید مغرب (غیبت، انتظار، تکلیف)*. قم: دلیل ما.
- سجادی، علی. ۱۳۷۵. *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول*. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.

- شیخ صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه. ۱۳۸۲. کمال الدین و تمام النعمه. ترجمه منصور پهلوان. قم: مسجد مقدس جمکران.
- صالحی کاخکی، احمد، و زهرا راشدینیا. ۱۳۹۵. تاریخ‌گذاری محراب‌های مسجد کوچه‌میر نطنز. *مطالعات معماری ایران* ۵ (۱۰): ۳۰-۹.
- عالمی، بابک، و صدیقه کمالی‌زارچی. ۱۴۰۰. سیر تحول تاریخی و شکل‌گیری مسجدجامع کاشان. *معماری اقلیم گرم و خشک* ۹ (۱۳): ۵۶-۳۹.
- عسگری، سیمین‌دخت. ۱۳۹۶. بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای محراب ضلع غربی شبستان شمالی جامع کاشان. *کاشان‌شناسی* ۱۰ (۱): ۱۰۷-۸۸.
- عطار، فریدالدین محمد بن ابراهیم. ۱۳۹۲. *اسرارنامه*. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- غیاثیان، محمدرضا، و ندا اسدی‌چیمه. ۱۳۹۹. محمدطاهر نقاش کاشانی: شاعر ذوفنون دوره صفوی. *کاشان‌شناسی* ۱۳ (۲): ۳۰-۳.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم. ۱۳۷۷. *تاریخ کاشان*. تهران: امیرکبیر.
- محمد بن محمدرضا نوش‌آبادی. *اتنی عشریة فی القبله*. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۹۶۶.
- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق. *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد، و محمدرضا محلوچی‌زاده. ۱۴۰۳. سنگ قبرهای صفوی و قاجاری روستای استرک کاشان. *مطالعات معماری ایران*، ش. ۲۶: ۲۴۸-۲۲۵.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد، و محمدرضا غیاثیان. ۱۳۹۹. الواح زرین‌فام کاشان در اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری. *نشریه پژوهش‌های علوم تاریخی* ۱۲ (۳): ۱۰۷-۱۳۲.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد، و محمدرضا غیاثیان. ۱۴۰۱. درب چوبی ایلخانی مسجد علی قهرود: تحلیل کتیبه‌ها، ماهیت قدمگاهی مسجد، معرفی بانی و شناسایی هنرمند. *فصلنامه اثر* (۳) ۴۳: ۴۶۶-۴۸۲.
- نراقی، حسن. ۱۳۴۵. *تاریخ اجتماعی کاشان*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- نراقی، حسن. ۱۳۴۸. *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یونسی، محسن، وحید عسگری‌پور، و فرانک بحرالعلومی. ۱۳۹۶. *مطالعات باستان‌سنجی محراب ضلع غربی شبستان شمالی جامع کاشان*. *کاشان‌شناسی* ۱۰ (۱): ۸۷-۶۸.
- Hillenbrand, R. 1976. Saljuq Monuments in Iran: The Mosques of Nushabad. *Oriental Art*, 22 (3): 265-277.
- Necipoğlu, G. 1996. *The Topkapi Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*. Topkapi Palace Library MS H. 1956. Santa Monica: Getty Publications.
- O'Kane, B. 1992. Naʿanz and Turbat-i Jām: New Light on Fourteenth Century Iranian Stucco. *Studia Iranica*, 21(1): 85-92.
- Watson, O. 1975. The Masjid-i 'Ali, Quhrūd: An Architectural and Epigraphic Survey. *Iran*, XIII: 59-74.
- URL1: bina.bulac.fr/s/viollet/ark:/73193/b9w178
- URL2: ganjoor.net/hafez/montasab/sh86

Abstract

■ Stucco Mihrabs of the Qajar Period in the Kashan Region (1780–1859)

Shima Negahban

PhD Candidate in Islamic Arts, Faculty of Architecture & Art, University of Kashan

MohamadReza Ghiasian

Associate Professor, Faculty of Architecture & Art, University of Kashan

Mohammad Mashhadi NooshAbadi

Associate Professor, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan

Kashan was one of the most important centers for the production of exquisite ceramic mihrabs during the medieval period; consequently, less attention has been paid to other types of mihrabs in this city. Among these are stucco mihrabs, of which only a few examples from the Seljuk and Ilkhanid periods have survived in the region. After a long hiatus, numerous stucco mihrabs from the Qajar era reappear in Kashan, notable both for their abundance and for their decorative features and inscriptions. Thirteen dated examples have been identified, constructed between 1780 and 1859. Ten of these are located within the city of Kashan, and three are in the surrounding areas. A significant observation is that all the mosques examined in Kashan feature a deviated *qibla* angle. This article, based on field research, examines various aspects, including the analysis of inscriptional content and the formal structure of the mihrabs. The inscriptions contain the names of God, Quranic verses, hadith, poetry, *salāwāt-i kabira* (blessings upon the fourteen infallibles), and *shahādat-i thālitha* (Third Testimony). Formal characteristics include the use of Shirazi muqarnas, simple layered stucco carving (found in only four examples), polychrome tile dados, and mineral-pigment painting on plaster surfaces. To resolve the issue of the oblique *qibla* direction, Kashan's architects designed the mihrab walls in a pentagonal form. The second side wall, either from the right or left, bears the inscription of the *shahādat-i thālitha*, indicating the direction of the *qibla*.

Keywords: Mihrab, Kashan Region, Stucco Decoration, Qajar Art, Shiite Beliefs.

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

University of Kashan

School of Architecture and Art

Vol. 28, Autumn and Winter 2026

E-ISSN: 2676-5020

28

- **Stucco Mihrabs of the Qajar Period in the Kashan Region (1780–1859)**
Shima Negahban, MohamadReza Ghiasian, Mohammad Mashhadi NooshAbadi
- **Architectural Typology of Historical Inhabited Castles of Iran**
Mahtab Ghouryani, Neda Sahragard Monfared, Seyed Abbas Yazdanfar
- **The Emergence of Tall Tower Windcatchers in the Skyline of Qom City Based on Historical Illustrated Documents**
Mohammad Rezai Nedoushan
- **Inhabited Living Heritage: A Conceptual Framework for Understanding and Preserving the Continuity of Dwelling in Historic Houses**
Sana Yazdani, Zahra Ahari
- **Examining the Impact of Eventification in the Sa'dabad Cultural Complex**
Faezeh Tafreshi, Manoochehr Moazzami, Nicholas Wise
- **The Role of Duration of Presence, Carbon Dioxide Concentration, and Relative Humidity on the Thermal Comfort of Worshippers in Contemporary Mosques of Ilam**
Karen Fatahi
- **Vulnerability of the Persepolis Site to Climate Change and the Role of Local Community Participation in Its Reduction**
Hamid Fadaei, Masoud Nakhaei Ashtari
- **Jundishapour University of Ahvaz Campus: An Experiment in the Reproduction of Iranian Architecture (Late 1960s–1979)**
Seyed Alireza Seyedi, Morteza Hemmai
- **Evaluation of Structural Education Curriculum in Iranian Architecture Schools from the Perspective of Implementing Structural Knowledge in Architectural Design Based on Bloom's Revised Taxonomy**
Fouzieh zeinali, Nariman Farahza, Mohammadreza Hafezi
- **Primary Generator in the Design of an Islamic-Behavioral House Based on Islamic Hadith Sources**
Mostafa SayrafianPour, Masoud Nari Qomi
- **An Analysis of the Revival of Tehran Qanats: A Critical Reading from the Perspective of Urban Political Ecology**
Bahareh Farahani, Kianoosh Zakerhaghghi, Mehrnoush Hassanzadeh
- **Differences between the Traditional and Modern Urban Fabric of Zavareh Based on the "City Is Not a Tree" Theory: A Comparison of Organic Urban Structure and Tree-Like Structure**
Ali Abdi, Gholamhossein Memarian, Mona Azarnoush